

KDO IZ MENE POJE:

LJUDJE, LJUDJE, LJUDJE...

LISTI

Uredil kulturno-umetniški klub TONE ČUFAR

Številka 22/V

Jesenice, 27. november 1975

Tone Čufar

PIONIRJI NOVEGA SVETA

*V naš težki čas
le malokdaj posije sonce sreče,
prečestokrat razjeda nas
obup grenak,
in davi strup sodobnosti moreče.*

*Krivica je po zemlji posejana,
pravica pa globoko zakopana,
pravica izkoriščanih milijonov
zatiranih že dolga tisočletja,
zdaj sitih tiranih in lačnih kruha,
in žejnih svobode, nje doživetja.*

*Težak je čas,
najtežja pa je pot k pravici.
Ni vsak za nas,
ki množicam prinašamo spoznanja;
skozi temo neznanja
ne zmoro vsak nositi plamenice
enakosti, svobode in resnice.*

*Mi nove dobe smo kovači;
kdor je voljan kovati z nami,
naj sam bo prekovan, dovolj močan
za gradnjo velikih mostov
iz starega sveta v nov.
Mi smo stavbeni inženirji,
v bodočnost so pogledi nam uprti,
za našo stvar
se ne bojimo... niti smrti,
ker novega sveta smo pionirji.*

Emil Cesar

POSLEDNJA LETA ČUFARJEVEGA ŽIVLJENJA IN NJEGOVA SMRT

Cepprav smo se odločili tako po tematiki, kot po času za povsem določeno obdobje, moramo poseči nekoliko nazaj, zlasti, ker se bomo z istimi osebami srečevali tudi v vojnem obdobju.

Virov za proučevanje Čufarjevega življenja v tem času je malo. Malo je takih, na katerih bi mogli graditi njegovo podobo.

Po prestani zaporni kazni na Adi Ciganliji, so ga žandarji pripeljali sicer še vklenjenega, spet v Ljubljano. Ker se je želel izobraziti v temeljitešem poznavanju marksizma, se je kot izredni slušatelj vpisal na univerzo in iskal stike s študenti-marksisti. Sicer pa je

imel stike z akademsko mladino že prej, kar dokazuje tudi živo zanimanje za njihovo revolucionarno življenje, za način, s kakršnim so izražali svoje proteste in zahtevali pravico. O teh stikih je večasih tudi poročal. Tako zelo na kratko, 25. novembra 1935 Edi Komavlijevi: »Bil sem tudi na univerzi. Studentski štrajk proti šolninam itd. in zborovanje.«

Posredno z navezavo teh stikov je tudi poznanstvo s Silviro Tomasinijevo. Milica Ostrovska pripoveduje, da jo je prvič srečal v klubski sobi akademskega društva za pisal-

(Nadaljevanje na 2. strani)

LISTI izhajajo kot priloga tednika ŽELEZAR – glasila delovnega kolektiva SOZD SŽ ŽELEZARNA JESENICE. Ureja kulturno umetniški klub pri DPD Svoboda Tone Čufar Jesenice, glavni in odgovorni urednik Joža Varl.

nim strojem. Tomasinijeva je prav tedaj tipkala. Takole nam predstavlja to mladostno srečanje Milica Ostrovska: Seznanila sta se in izmenjala nekaj vedrih besed. Cufar se je za trenutek obrnil, nato pa pol v šali pol zares dejal: »Ti boš moja žena!« Silvira se je bučno zasmejala, saj visoka, močna in plečata, kakršna je bila, ni bila vajena, da bi se fantje vrteli okoli nje. Pa tudi Cufarjeva odločitev je bila kaj nenavadna in nepričakovana. Vendar pa sta se zares vzljubila in si bila zvesta tovariša do smrti. To zvezo med Cufarjem in Tomasinijevo komentira Ostrovska v svojih dognanjih takole: »Bila je to ena najlepših zvez, kar si jih je mogoče zamisliti — popolna skladnost dveh bitij, ki se ujemata in dopolnjujeta v vseh čustvih, mislih in težnjah.« Cufar je Tomasinijevo privlačeval s svojo proletarsko preteklostjo, z izkušnjami, s katerimi ga je bogatilo napredno politično delovanje med jeseniškimi delavci, z zaslišanjem in zaporom, s svojo neomajno vero v prihodnost in s svojim vedrim, bistrim umom. Tomasinijeva pa mu je vračala ta spoznanja s svojim znanjem, pridobljenim v šolah, s svojo ljubeznijo do umetnosti in s svojo prefinjeno kritičnostjo, s katero mu je preudarno svetovala pri njegovem literarnem delu. Kako pomembno vlogo je imela Tomasinijeva v Cufarjevem življenju spoznamo tudi iz njegovega poslednjega pisma, kjer se je spominjal kot nečesa zanj izredno pomembnega to, da je vedno pohitel k njej, kadar je »kaj posrečenega vrgel na papir«. Tako je bilo njuno medsebojno dopolnjevanje in bogatenje. Želja po vse boljšem obvladanju marksizma pa ju je vodila tudi na študijske sestanke, katerih so se udeleževali med drugim: Vida Tomšičeva, Tone Sušteršič, Milena Mohoričeva, Stane Kraševac z ženo, Tone Dolinšek in Mirko Košir.

Zato se je v tem času Cufar mnogo pogosteje zadrževal v Domu visokošolk. V sprejemnici, kjer je bil pisalni stroj, je tipkal in preživel mnogo ur v družbi naprednih deklet, ki so mu hranile ali celo skrivale razne spise, med njimi tudi prepovedane. Vodstvo doma je zaradi njegovih pogostnih obiskov začelo celo negotovati. Vzrok za to je bilo dejstvo, da je bil znan kot komunist in delavski pisatelj.¹

1938. leta je Silvira Tomasinijeva diplomirala in se preselila v Maribor. Z njo je odšel iz Ljubljane tudi Tone Cufar. Začasno bivališče si je našel pri Čižmekovih, potem pa se je preselil k Turkovim v Geršakovo ulico št. 46. na Pobrežju, kjer je stanovala tudi družina Branka Babiča. Le-ta se tudi spominja, da Cufarja niso vodili v Maribor samo osebni interesi, temveč je odšel tja po dogovoru s organizacijskim sekretarjem CK KP Slovenije. Božo Podkrajšek, ki je pripravil prispevek o Cufarju pri Turkovih,² dopolnjuje njihovo pripovedovanje s tem, da si je služil kruh tudi pri humorističnem »Totem listu«, je po letih opisal to njuno prvo srečanje zelo stvarno in sicer takole: »... Spoznal sem ga leta 1938, ko sem zjutraj ležal še v postelji. Potrkal je na vrata v Cvetlični 12 v Mariboru in vstopil. Namen svojega obiska je pojasnil kar na kratko: »Prihajam iz Glavnjače, odšel sem leto dni zaradi političnega prepričanja, ki je oblastem nevarno. Doma v Slovenskem Javorniku na Gorenjskem me preveč poznajo, da bi tam lahko delal. V Mariboru imam dekle in tu bi ostal, če bi se dalo pri Totem listu kaj zaslužiti. List mi je všeč in rad bi sodeloval.«³

Tako stvarni vzroki, ki so razkrivali silno življenjsko prozičnost, so zahtevali tudi kar se da naglo rešitev. Zato sta bila s Podkrajškom kar hitro dogovorjena za sodelovanje pri »Totem listu«, kar je pomenilo Cufarju sicer skromen, vendar stalni vir dohodkov.

Cufar je potem po svoje obdeloval takratne burno si sledeče dogodke doma in v svetu. Kljub temu, da ne zaznamo pod nobenim objavljenim prispevkom Cufarjevega imena, je bila njegova 1939. leta objavljena sentenca:

MALIM NARODOM

(Po želji nekaterih današnjikov...)

Kar je hlapec gospodarju,

mir je hišna milostljivi,

lačan je bil graščaku,

kar so kmetu voli živi,
kar kristjan je bil Rimljanu
to naj narodi bi mali
za gospodo večjih nacij
prav povsod na vek ostali.⁴

Najbolj obtožujoči, smeli in aktualni pa so prav gotovo tisti verzi, naperjeni proti banu Dravske banovine kot predstavniku režima, krivega za izredno krizno stanje večine slovenskega ljudstva:

»... vseh dobrot si ti natlačen,
te pozdravlja narod lačen.«

Njegova je zasluga, da je bila v listu uvedena ruorika Izpod Karavank, v kateri je predvsem zagovarjal pravice jeseniškega delavstva. Zaradi tega, da je bilo njegovo poročanje z Jesenic res ažurno, je organiziral na Jesenicah dobre obveščevalce, ki so ga sproti obveščali o vseh pomembnih dogodkih na Gorenjskem. Prav zaradi tega se je »Toti list« na Jesenicah močno razširil. Samo v eni izmed jeseniških trafik so poslej, po Cufarjevi zaslugi, prodali na teden tudi do tisoč izvo-

PROLETARSKA MLADINA

Povsod, kjer se dela in z delom trpi,
kjer jeklo se kuje in zgradbe grade,
kjer tulijo stroji in rovi preže
na naše pogumne kopače,
povsod kjer sledi se stopinja trpina,
sno tudi mi, proletarska mladina.

Mnogo popada jih v mrzle grobove,
na tisoče mladih izkrvavi,
a nas je milijone
in kakor granit so naše moči.

Nič ne raztrga sile plamteče,
kvišku se nemo soncu v objeme
iz dna hrepenimo in v jasnost stremimo
ter pričamo z ognjem razpaljenih src,
da smo mi seme lepših svetov
mi, proletarska mladina.

dov. Ko danes gledamo na opravljeno delo moremo trditi, da marsikatero resnico, ki je bila objavljena v »Totem listu«, prav gotovo ne bi pustila cenzura objaviti ne na Jesenicah in ne v Ljubljani, medtem ko je v Mariboru izšla prav zaradi tega, ker mariborski cenzor ni poznal realnega ozadja za nastanek sestavka. Tako si je med drugim nekoč privoščil nekega zloglasnega jeseniškega orožnika, ki se je proslavil predvsem s preganjanjem komunistov. Na Jesenicah so mu nadeli ime Alegro. Prispevek je šel skozi cenzuro samo zaradi tega, ker mariborski cenzor ni mogel vedeti, da je bil pod tem imenom mišljen jeseniški žandar.

Podkrajšek pa se spominja, da je dal precej risarskih idej tudi karikaturnim »Totega lista«. Danes ocenjuje njegovo delo takole: »Če danes gledamo nekatere izmed teh karikaturnih, lahko ugotovimo, da so bile naravnost preroške.«

Cufar je bil sodelavec »Totega lista« tri leta.⁵

V Mariboru je živel v težkih razmerah in brez stalnega zaslužka. Nekaj si je pomagal s pisanjem, nekaj so mu pomagali komunisti.⁶ Le-ti so ga tudi varovali pred ponovnim preganjanjem, obzirno pa so ravnali z njim tudi zaradi tega, ker je malo prej prišel iz zapora in zato, ker so želeli, da bi se kot delavec razvil v njihovega literarnega glasnika. Trditi moremo, da je bil tudi v 1938. letu kot pisatelj uspešen. Objavil je osem črtic in novel, med drugim nekaj takih starejšega datuma: »Njeni prijatelji«, »Zaklenjena duri«, v odlomkih »Mali Babilon«, »Gospa iz barake«, »Ubežnika«, »Marija bi rada živela«, »Pozdrav s poti«, in »Tri v spominsko knjigo«.⁷

Z gotovostjo pa moremo v ta bibliografski prikaz uvrstiti še vsa tista dela, ki so bila objavljena vsaj še januarja meseca 1939. leta. Babič pa se spominja, da je v mariborskem obdobju nastajal tudi roman »Pod klavdom«. Določneje: ne moremo sicer trditi, da je nastajal natančno v opisanem obdobju. Prav gotovo pa je nastajal v tem času v Mariboru do 1940. leta, ko se je Babič, ki je bil tedaj brez zaposlitve, odpravil za starši v Banja Luko. V zvezi s tem romanom se Babič spominja, da je med pisanjem zelo rad govoril o nastajajočem delu. Nekoč je bil navzoč, ko je Cufar pozno v noč razpravljal s Tomasinijevo o omenjenem romanu ter preverjal pravičnost svojih psiholoških zaključkov.⁸

Oktober 1940 je končno Silvira Tomasinijevi uspelo dobiti dekret za namestitev, kar je pomenilo za vso družino, ki je doslej zelo revno živela, velik dogodek in olajšanje. Nihče ni pomislil, da jo je dekret pošiljal na gimnazijo na skrajni jugovzhod države, v Kosovsko Mitrovico, saj sta se oba, Cufar in Silvira zavedala, da je ločitev le začasna.

Prvič po namestitvi v Kosovsko Mitrovico je Silvira obiskala dom v zimskih počitnicah v šolskem letu 1940/1941. S Cufarjem sta preživela nekaj lepih dni, se udeležila prekmurskega svatovanja — poročil se je profesor Branko Rudolf, — in mnogo pripovedovala o Kosovski Mitrovici. Vendar je dom ponovno obiskala nepričakovano spet čez nekaj dni. Medtem je njenega očeta ponovno zadela kap in 17. januarja 1941 je pripotovala na njegov pogreb. Tedaj je bila, ne da bi slutila, poslednjič zbrana vsa Tomasinijeva družina; tudi Cufar je bil med njimi in bil v teh težkih dneh Tomasinijevim, zlasti materi, v veliko pomoč in oporo.⁹

Sicer pa je bil več pri Tomasinijevih kot doma. Milica Ostrovska pripoveduje, da ga je Silvira mati vzljubila kot sina.¹⁰ Ker so ga tudi tu orožniki neprestano nadzorovali, sta morala biti tako Cufar kot tudi Silvira posebno previdna. Njune naloge je zaradi večje varnosti opravljala Silvira mati Ivanka. S tem v zvezi jo je vodila pot v Celje, v Ljubljano in celo na Jesenice.¹¹

Poznanstvo s Cufarjem Silvira Tomasinijeve ni oviralo pri njenem naprednem družbenopolitičnem delu, pač pa ji je po tem, ko se je spoznala s Cufarjem, primanjkovalo časa za razgovore s starimi prijatelji. Z njim se je udeleževala izletov, ki jih je prirejela partija.¹²

Da je bil v tem času Cufar angažiran tudi s političnim delom, ne moremo dvomiti. Drobec nam je ohranil v svojih spominih na to obdobje tudi Božo Podkrajšek, ki se spominja, da se je Cufar v Mariboru večkrat sestal v kavarni Jadran z dr. Marijanom Dermastio, ta je prihajal v Maribor po službenih opravilih.¹³ Vendar je tudi Cufarjevo sodelovanje pri »Totem listu« koristilo ljudskemu gibanju, ki ga je vodila Komunistična partija Slovenije, tudi s tem, da so imeli levičarji lokal več, kjer so se lahko sestajali, razmnoževali ilegalne letake, skrivali literaturo, ki so jo ilegalno ali pollegalno izdajali komunisti. Urednik »Totega lista« Božo Podkrajšek je za to početje vedel, vendar je na policiji takó delovanje zanikal.¹⁴

Domnevali bi, da sta se ob tem njunem poslednjem srečanju Cufar in Tomasinijeva dogovorila, da bosta težave vojne, ki je z vso neizprosnostjo razkrivala svoje grozote tudi jugoslovanskim narodom, preživela skupaj. Cufar bi se moral po tem dogovoru preseliti v Kosovsko Mitrovico, kjer ga ni pričakovala samo Silvira, temveč ves njen napredni krog, ki je po njenem pripovedovanju spoznal Cufarjevo delovanje in ga spoštoval. Ivanu Kreftu, ki je bil kot oficir jugoslovanske vojske zajet v Kosovsko Mitrovico, je iz nemškega ujetništva pomagala Silvira. Kreft je Cufarjevo podobo, po vzpostavitvi stikov s snujočim se odporom, še dopolnil, zaradi česar so si komunisti v mestu še bolj želeli, da bi ga dobili v svoje vrste.¹⁵ Na Cufarjev prihod se je Silvira vztrajno in vestno pripravljala. Kako trden je bil njun dogovor o prihodu v Kosovsko Mitrovico dokazuje tudi to, da je Ivan Kreft odstopil Silviri svoj vojaški plašč, ona pa ga je dala »-ojoču — Slovencu predelati z namenom, da ga bo nosil, ko bo prišel v Mitrovico«. Cufar.¹⁶ Vzrok

da se Cufar dogovora ni držal, je moral biti globlji. Čeprav ne vemo ničesar o tem, bi sklepali, da je ostal v Mariboru morda v zvezi s partijskimi nalogami, ki so bile take, da bi v vse ostrejši politični situaciji v državi, prav gotovo težko pogrešali kadre Cufarjevega kova. Morda pa je vzrok tudi povsem materialne narave. Tako je Cufar dočakal Nemce v Mariboru. Nekaj časa se jim je spretno izmikal in skrival, končno pa je postalo tudi zanj prenevarno. Zato se je umaknil v Ljubljano. V bistvu je tako rešil le golo, vendar za boj v narodnoosvobodilnem boju tako dragoceno življenje. Kmalu za njim so nemški nacisti izselili tudi Turke. Novo bivališče so jim v svoji močnatosti odkazali v Srbiji. Ko so se vrnilo domov, so našli hišo povsem izropano in še danes jim je žal za številnimi Cufarjevimi knjigami, ki so jih po njegovem begu skrbno hranili na podstrešju.²³

O tem, kako je živel Cufar po okupaciji v Mariboru, vemo prav malo. Zato je zelo dragocen sicer lakoničen podatek Boža Podkrajška, ki kot poznavalec razmer zatrjuje, da je dočakal Cufar v Mariboru prihod Nemcev aprila 1941. Nato pa se je v želji po dostojnem preživljanju, ki mu je bilo odvzeto z okupacijo, saj je bila s tem v zvezi ukinitve literarnih revij in humorističnega »Totega lista«, odločil za to, da je »nekaj dni... še sekal drva po Mariboru«. To pa je sovpadalo s časom, ko so Nemci iz maščevanja zapirali slovensko prebivalstvo.²⁴

Domnevali bi, da se je Cufar umaknil iz Maribora še v času splošnega bega, vendar pa tudi že v času, ko so nacisti pokazali svojo pravo podobo z zapiranjem in nasiljem, torej dva ali tri tedne po okupaciji, kar potrjuje tudi Angela Vovkova s pripovedjo, da je prišel k njim menda maja meseca. Po dejstvu, da ni prišel v Ljubljano sam, temveč skupaj z Jožetom Fluxom, delavcem iz Rutarjev tovarne v Mariboru, domnevam, da se je za beg iz Maribora odločil po premisleku, morda z vednostjo partijske organizacije ali pa celo po nalogu nje same. Morda je vplival na odhod vdor gestapa v vrste mariborske Partijske organizacije? Ta umik pa ni bil umik iz bojnosti. I. P. v svojem spominskem sestavku, objavljenem v »Ljudski pravici« pripoveduje, da je zadržal dni aprila 1941, pred odhodom iz Maribora dejal: »Zdaj je prišel čas, ko bom lahko pisal. Odhajam, kamor me kliče dolžnost.«²⁵

K Vovkovim na Mestni trg št. 18 se je zatekel Cufar že takoj po prihodu v Ljubljano. Angela Vovkova je bila Jeseničanka, zato sta se s Cufarjem poznala. Cufarjev prijatelj in partijski tovariš je bil tudi njen brat, znani borec slovenske partizanske čete v Srbiji, Albin Pibernik.

V Ljubljani se je Cufar hitro znašel, saj mu je od 1932. leta nudila drugi dom. Nemože pa bi bilo ugotoviti, kje vse se je zadrževal. Vemo le to, da je na novo navezal vsa stara poznanstva, le-ta pa so se po njegovi vključitvi v Osvobodilno fronto še razširila. Od starih stikov, ki jih je navezal, so bili kaj kmalu vzpostavljeni stiki s komunistom Furlanom, hišnikom na Rimski cesti št. 10, kjer se je pred vojno Cufar nekaj časa hranil.²⁶

Različna pričevanja kulturnih delavcev, ki se pogosto spominjajo tudi Cufarjevega imena, dokazujejo, da je bil Cufar zelo aktiven v »odporniški organizaciji«. Ignac Koprivec se spominja, da je prav Cufar pripeljal v nekdanji Akademski kolegij Prežihovega Voranca, katerega dotlej ni poznal, in ju seznanil. Cvetko Zagorski pa se spominja konec 1941. ali v začetku 1942. leta nekega sestanka na Gosposvetki cesti v zvezi s sodelovanjem pri Slovenskem zborniku 1942. Tja ga je povabil Cufar, ki se je sestanka prav tako udeležil. Cufarju je pozneje tudi izročil svoj literarni prispevek za zbornik.

Čeprav Cufarjeva dejavnost v narodnoosvobodilnem obdobju ne bomo nikdar do podrobnosti spoznali, moremo trdit, da je med drugim deloval na kulturnem področju. Vodstvo narodnoosvobodilnega odpora je pravilno presodilo, da je bila v tej začetni fazi odpora potrebna njegova pomoč pri organizaciji tega sektorja. Čeprav ni samo temu veljala njegova skrb in pozornost, pa je izpričana Cufarjeva organizacijska sposobnost pri nekaterih zanimivih akcijah. Znana je njegova

pobuda pri nastanku »Vesele scene«, katero je vodil Božo Podkrajšek in je v glavnem združevala mariborske dramske igralce ter jim nudila ekstenzivne pogoje. Gledališče je delovalo 10 mesecev, od julija 1941 do maja 1942 kot ena izmed najmočnejših oblik slovenskega odpora do okupacije in okupatorjev in izraza ljudske svobodoljubnosti. Hkrati pa je bilo po svoji zasnovi s humorjem začetnik partizanskega gledališča in tako vplivalo na rast slovenske narodnoosvobodilne zavesti.²⁷

Tesnejši pa so bili stiki z vsemi, ki so imeli kakršnekoli stike z Gorenjsko, predvsem z Jesenicami, to pa zato, da je mogel določneje izvedeti kaj o razmerah in dogajanjih pod nemško okupacijo na Gorenjskem. Zanimale pa so ga tudi podrobnosti v zvezi s svojci, katerim je lahko po takih stikih tudi laže sporočal kaj o sebi. Tako je pogosto zahajal s tem v zvezi k Albrehtovima, Franu in Veri, kjer je prav tako mogel priti do kakih novic o domu. V zvezi s tem sta se srečala tudi z Vencljem Perkom, ki se spominja, da je novembra 1941. izvedel novico o Cufarjevem bivanju v Ljubljani, nakar sta se decembra 1941. ali januarja 1942. tudi sestala v kavarni Tabor. Pri njihovih razgovorih je bil navzoč tudi Prežihov Voranc. Perko se spominja, da so ga zlasti zanimale vesti o življenju na Gorenjskem, predvsem na Jesenicah, zanimale so ga podrobnosti o njihovih skupnih znanjih in o partizanstvu na Gorenjskem.²⁸

Sodili pa bi tudi, da je takoj, kakor hitro se je kolikor toliko uteklo vojno življenje, skušal ponovno navezati stike s Silviro Tomasinijevo. Čeprav so pismeni dokazi izgubljeni pa moremo upravičeno sklepati, da je bil Cufar, seveda po Silvirinem pristanku, pobudnik zamisli o njenem povratku v Slovenijo, v Ljubljano. Po tem se je lotil pri italijanskih okupacijskih oblasteh postopka za izstavitve dovoljenja, ki bi omogočilo Silvirino povratek v domovino. Seveda pa je to ni oviralo pri njenem ilegalnem partijskem delu v Kosovski Mitrovici. Po izsledkih Milice Ostrovske, je Cufar po dolgem trudu dobil dovolilnico za Silvirin povratek v Ljubljano, vendar je prispela na njen naslov že po tem, ko sta bila oba mrtva — Tomasinijeva in Cufar.²⁹

Poslej je oboje predanih revolucionarnih življenj na dveh, medsebojno si ločenih delih razkosane države skladno in v duhu predvojnne revolucionarne šole komunistov, zorelo za smrt.

Vloga profesorice Silvire Tomasinijeve je bila pomembnejša že februarja 1941, ko je bil v Kosovski Mitrovici aretirana ves mestni komite. Tedaj so morale žene prevzeti delo v ilegalni organizaciji in nadomestiti zaprte tovariše. Marca meseca pa so zaprli aktiv SKOJ. Silvira je postala sekretarka celice KP v rajonu onkraj Ibra, v njenem stanovanju pa je začela delovati ilegalna tehnika. Taka predanost jo odklikuje tudi med okupacijo in v pripravah na oboroženi boj. Pri njej so se shajali funkcionarji mestnega komiteja

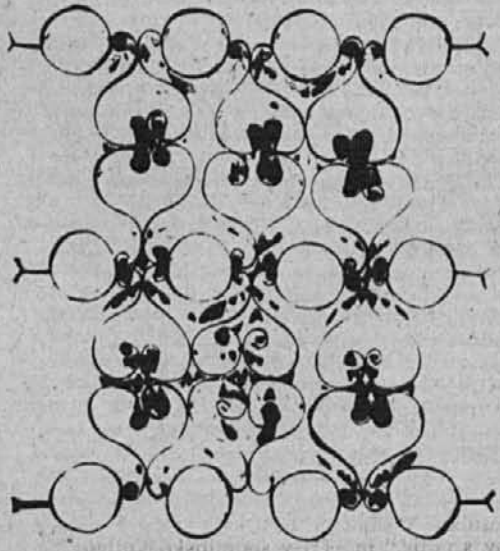
in po ustanavljanju narodnoosvobodilnih odborov jeseni 1941, je začela ustanavljati odbore žena. Novembra meseca so ustanovili okrajni odbor ženske odporiške organizacije. Tomasinijeva je postala njegova predsednica, članice tega odbora pa so ustanovljale po raznih krajih, kjer so živele pododbore, zbirale vsakovrsten material, predvsem obleko in sanitetne potrebščine za borce, vse to pa so shranjevali pri Silviru. Neučinkovitost šiptarske policije, ljotičevskih in nemških agentov je februarja 1942 vplivala na ustanovitev gestapovske postojanke, podrejene poveljniku SD in Sipo za Srbijo v Beogradu, ki se je po obračunu z Židi, lotila uničevanja narodnoosvobodilnega gibanja. Pri tem so se poslužili v Kosovski Mitrovici provokacije. 19. maja so začeli z množičnimi aretacijami. To noč so aretirali trinajst oseb, med njimi je bila tudi Silvira Tomasinijeva. Čeprav so že dolgo vedeli mnogo o njej in njenem delu, pa te informacije spet niso bile take, da bi jo mogli zato že zapreti. O njej ni mogel povedati kaj več niti provokator, pripadnik Nedićeve srbske državne straže, devetnajstletni fant, doma iz Prizrena. Aretacije so se nadaljevale še naslednjega dne, junija in julija pa so zaprli tudi mnogo članov in skojevcev iz Trebče.

S Silviro so poskušali gestapovci najprej zlepa, takoj pa so spremenili taktiko, kakor hitro so spoznali, da ne bodo na ta način ničesar dosegli. Začeli so jo neusmiljeno pretepati, vendar brez uspeha. Okupatorjem je hotela dokazati, da ne premorejo sredstev, ki bi jo mogla zlomiti, čeprav je vedela, da zanjo ni rešitve. Imeli pa so sporočila tudi iz Slovenije, saj so jo med drugim spraševali tudi o Cufarju.

Čeprav so jo nameravali Nemci usmrtiti, pa je prav zaradi njene priljubljenosti niso hoteli ustreliti v Kosovski Mitrovici. Odločili so se, da jo peljejo v večjo skupino zapornikov, 13. avgusta 1942 v Beograd. Na postaji, kjer se je nabralo mnogo ljudi, jim je želela Silvira še poslednjic vlitii poguma in dokazati, da je odpor proti okupatorju sveta dolžnost vsakogar. Z dvignjenima, v pest stisnjenima rokama je vzklikala partiji, Sovjetski zvezi, boju in svobodi. Gestapovci so za trenutek osupnili nad toliko drznostjo, nato so jo odvojili od drugih in jo odpeljali v železniško čakalnico, od koder so jo odgnali ponovno v zapor.

Zdaj je končno vedela, da nima od okupatorjev ničesar več pričakovati. To noč so slišali jetniki, da se je odprla Silvirina jetniška celica. V zadnji pozdrav so ji, v mislih na njeno daljno domovino, sojetniki zapeli pesem »Tamo daleko...« — Jetnike so odgnali na dvorišče bose in na pol oblečene, kot so jih dvignili z ležišča. Jetnišnica, ki je bedela, je slišala Silvirin glas in nato strele. Orožniki so potem pripovedovali o njenih poslednjih trenutkih, da se je še tik pred smrtjo vedla junaško kot vedno in da je vzklikala.³⁰

Šef gestapa v Kosovski Mitrovici SS hauptsturmführer Hausding je v noči od 13. na 14. avgust poslal v Beograd radiogram šefu gestapa Schäfferju s prošnjo, da dovolijo takojšnjo ustrelitev Silvire Tomasinijeve, »da bi to fanatično žensko napravili neškodljivo«. Vendar Hausding Schäfferjevega privoljenja, ki ga sicer ni bilo težko dobiti, ni čakal. Ko je naslednjega dne prišel radiogram s Schäfferjevim »ja«, sta bila Silvira in Lazar Jeličić že mrtva. Kapitan Hausding je hotel takole opravičiti svoje ravnanje in je zato poslal 14. avgusta v Beograd nov telegram: »Predmet: Tomasini Silvira in Jeličić Lazar. Imenovana sta skušala na poti na postajo zbežati in sta bila na begu ustreljena.« To sicer ni bilo potrebno, vendar pa je bilo ravnanje značilno za nacistično redoljubnost. Silviro so ustrelili s še tremi tovariši. — Se 15. septembra pa je dospel na gestapo v Kosovski Mitrovici dopis iz gestapa v Beogradu s prošnjo, da pojasnijo, kje je Tomasinijeva, ki je sicer vpisana v spremnem aktu, ni pa prispela v beograjski zapor. Sledil je odgovor s prilogo obeh radiogramov in z obvestilom, da je v zaporu in na poti na postajo večkrat vzklikala »rdeča fronta« in dvignila pest v komunistični pozdrav. Da je poskusila zbežati in da so jo zato na begu ustrelili. —

3. oktobra 1942 so v centrali gestapa za Srbijo registrirali njeno smrt, 14. februarja 1943 pa so o tem obvestili glavno centralo gestapa v Berlinu.²³

Kljub vsej angažiranosti v narodnoosvobodilnem gibanju pa je Cufar še našel čas za literarno delo. Ela Zupančičeva pripoveduje, da je skoraj ves prosti čas, ki ga je preživel pri njih (pri Vovkovih), pisal. »Dobro se ga še spominjam, kako leži v postelji, pisalni stroj na trebuhu in tipka. Zelo je bil zmrznjen, kurjave pa v tisti zimi 1941/42 ni bilo kaj dosti. Tone je bil pa izredno suh in verjetno zato tudi bolj občutljiv za mraz.«²⁴ Tako je nastajalo med drugim, pod vplivom preživelega državnega kraha dramsko delo neznanega naslova. V njem je tako kot nekateri drugi svobodoljubni slovenski književniki v tistem času upravičeno iskal globljih vzrokov za zlom, brez slepomišnja, tudi v slovenski družbeni sredini v propadanju tiste družbene plasti, ki je bila sicer v primeri s celoto naroda neznatna, vendar z odločujočim vplivom na javno življenje — v malomeščanstvu. Zaradi vsega tega sili, kljub vojni in njenim problemom, pod pero obračun z malomeščanstvom, najbolj nezdravim in ogrožajočim elementom v življenju kakega naroda. Prav zaradi idejne prečiščenosti se postavlja ob stran pesniškimi primerom Vladimira Pavšiča-Mateja Bora in Karla Destovnika-Kajuha, glasnikoma slovenskega narodnoosvobodilnega obdobja, tudi dramsko delo Toneta Cufarja, ki si je nadel v ilegalnem življenju ime Jur. Toda Cufar se je poslužil komedije z namenom, da bi čim izvirneje prispeval k obračunu z resnično družbeno kasto, na kar le mogoče komično in celo pomilovanja vreden način, ki naj bi z dramatisiranjem problema dosegel pri gledalcu popolno obsodbo in prezir. V njej je nameraval brez moraliziranja, na lahkoten način osmešiti nemoč propadajoče »boljše« družbe in njeno vdiranje okupatorju. Zal le, da se nam to dramatisirano pričevanje iz prvih mesecev okupacije ni ohranilo. Po besedah Ančke Vovk-Stritarjeve, ki se v svojih spominih na ilegalno delo v letih okupacije na poljanski gimnaziji spominja tudi Cufarja in njegovega literarnega dela, se je začelo dejanje v Beogradu tik pred začetkom druge svetovne vojne in je prikazovalo »preplah buržoazije, naglo zbiranje in skrivanje rezerv in podobno.«²⁵

O Cufarjevem literarnem delu v Ljubljani pripoveduje tudi Angela Vovkova, ki se spominja, da je po Cufarjevem odhodu odnesla njegove rokopise Franu Albrehtu.

V Osvobodilni fronti je deloval, kot lahko sklepamo, v dveh smerih: bil je vključen v delovanje književnikov, članov Osvobodilne fronte, kar smo že omenili, deloval pa je tudi v obveščevalni službi. Večkrat je Vovkovi dejal: »Popoldne potrebujem sobo, vrni se ob šestih.« V takih primerih je Vovkova odšla k možu v delavnico za Ljubljano. Kdo vse je bil med tem v stanovanju, ga ni spraševala. Ko se je vrnila, je bila soba spet prazna.

V Ljubljani je živel Cufar od denarja, ki mu ga je redno mesečno kot ilegalcu dajala Osvobodilna fronta. Popoldne in zvečer sta se s prijateljem Fluxom hranila v tedanjem Delavskem domu.

Kljub temu pa se ga spominja Ela Zupančičeva kot zelo vedrega človeka. Veliko so se nasmejali. Imel jo je zelo rad in se je mnogo pogovarjal z njo. Vedno je bil, vsaj na zunaj, poln optimizma. Tudi se je izkazala — morda spet po dolgih letih — njegova slikarska sposobnost. Podatek ne bi predstavljal večje vrednosti, če ne bi za tem hotenjem slutili njegovo željo po umetniškem oblikovanju. Ela Zupančičeva pripoveduje, da je v spominske knjige njenih sošolk risal čudovite risbe. Zlasti dobro ji je ostal v spominu z vodenimi barvicami narisani Grad, kot ga je videl z njihovega okna na Mestnem trgu. — Čeprav je bila tedaj stara trinajst let, si je zapomnila iz tistega časa predvsem emocionalnih doživetij, ta pa so bila, kljub vojni, čudovito lepa. Zlasti so se ji vtisnili v spomin večeri po policijski uri, ko sta sedela v kuhinji pri Vovkovih tudi oba »podnajemnika« Tone Cufar in Jože Flux in so potem govorili o vojni, o boju, o umetnosti, o poeziji, o svobodi, ko so peli, se igrali razne družabne

igre, kovali načrte za bodočnost in bili, kot je občutila Ela Zupančičeva, srečni.²⁶

Kljub svojemu ilegalnemu delovanju in vohunom ter domačim izdajalcem se je Cufar spretno izmikal nastavljenim pastem, kakršne je nastavljal okupator sodelavcem Osvobodilne fronte. Marsikdaj si je kdo nehoti in sam s svojo nepremišljenostjo nakopal pozornost okupatorjev. Tudi s Cufarjem bi bilo nekoč skoraj tako: Ob tem se mi vsiljuje misel na njegovo izročitev Nemcem, ki nam bo ostala, po vsej verjetnosti, nerazvozla skrivnost. Tudi pozornost pri Italijanih si je morda nakopal sam. Angela Vovkova se spominja, da so Italijani ob neki preiskavi našli na njihovem podstrešju za nekim tramom skrito Cufarjevo legitimacijo, zaradi česar so potem po hiši vztrajno povpraševali po njem.²⁷ Po nasvetu Angele Vovkove se je Cufar za nekaj časa umaknil. Ko je kmalu nato spet prišel k Vovkovim, je povedal, da je padel v partizanih Karel Strukelj iz Oražmovce ulice v Mostah in prosil Vovkovo, naj mu prinese iz šempetrskega župnišča njegov krstni in poročni list, s pomočjo katerih je potem dobil ilegalno izkaznico na Strukljevo ime. Zelene dokumente je dobila Vovkova brez težav. Ko je povedala mlademu duhovniku, da prihaja po rojstni in poročni list za svojega sorodnika, jo je prekinil z vprašanjem:

»... Poročen z Amalijo? ... naprej pa ni več spraševal.« — Pozneje se je Cufar rad pošalil, češ da svoje žene niti ne pozna.²⁸

Prijavljen pa je bil kot inkasant pri trgovcu Zlendru na Mestnem trgu.

Zupančičeva se tudi dobro spominja Cufarjeve aretacije. Sicer je bilo značilno za Ljubljano v 1942. letu, da so bile racije dokaj pogoste, včasih celo povsem iznenada in samo v določenem predelu mesta. Ob dveh takih racijah se je Cufar skrival v posevno speljan dimnik v Vovkovem stanovanju. Vanj je zlezal skozi vrata, ki so bila v kuhinji. Ker ob obeh racijah Italijani niso odpeljali očeta Ele Zupančičeve, ki je bil enakih let kot Cufar, se tudi on ob znanih racijah 29. junija 1942 — opisal jih je Miran Jarc — ni več skrhal, saj je po Vovkovem primeru sklepal, da ni večje nevarnosti niti zanj. Vendar je bilo tokrat drugače. Italijanski vojaki so odpeljali oba, Cufarja in njegovega gostitelja Vovka. Cufar se je že po aretaciji še enkrat vrnil k Vovkovim. Angela Vovkova se spominja, da ji je tedaj prinesel svojo žepno uro z verižico, odhajal pa je s pripombo, da se tako kmalu spet vidijo. (Uro in pisalni stroj je po vojni izročila Angela Vovkova Cufarjevemu bratu). O neponarejenem optimizmu in o veri v skorajšnjo vrnitev govori tudi naslednji dogodek: Ko so Cufarja peljali mimo hiše, kjer so živeli Vovkovi, je Ela Zupančičeva z očmi iskala med tolikimi moškimi svojega očeta in Cufarja. Ko ju je zagledala, je zajokala še bolj, Cufar pa se je, kot bi hotel odpoditi zle slutnje, široko nasmejal in ji pokazal jezik. In res, dokler se popoldne oče ni vrnil, je bila prepričana, da se tudi Cufarju ne more nič zgoditi.²⁹

Vse zajete moške iz Stare Ljubljane so zbirali na Starem trgu in jih potem odpeljali v belgijsko vojašnico. Miran Jarc, ki je podobno doživljal dogodke en dan prej, opisuje postopek odbiranja v vojašnici takole: »Filmske slike čara spomin in razgreba živo rano v plamen. Pred dvanaestimi urami si še sedel na vrtiljku, gledal svoja otroka, ki sta se igrala okrog tebe, se pogovarjal z ženo in ji odganjal zle slutnje, ko ti je pokazala z nemim pogledom na ulico: 'Blokada!' Potem — gnetenje italijanskih vojakov po hiši, stikanje po omarah in predalih za čevlji, smučmi, rjuhama, premetavanje otroških igračk, prezirljivi posmehi parfimiranih plačancev... Potem — vsi moški iz hiše v spremstvu oboroženih čuvajev zakonitega ropanja na kamione. S pogledom si še objel nič hudega sluteča otroka, ženi si še stisnil roko in jo potolažil, da se vrneš čez eno uro, pa si ta hip pozabil, da si bil vendar že vse te mesece povezan s partizansko mrežo, ki je zapletla hišo za hišo, ulico za ulico v nevidno telo, v živ organizem upora, ki bo neko uro zdvijal tujemu nasilniku v hrbet. Pozabil si, da si Slovenec, torej zločinec. Naprej. Nova slika. Stojiš v gosjem redu na dvorišču bel-

gijske vojašnice in čakaš, da stopiš pred častnika, ki predstavlja s skritimi ovaduhmi za »trobom tvojo usodo. Samo tvojo? Glej jih nove in nove kamione, ki dovažajo slovensko, človeško blago v žrelo tiranov. O, usoda sto, tisoč, deset tisoč Slovencev! V brezmejnost rastejo vrste ujetih civilistov vseh starosti, vseh stanov, v brezmejnost se razteza to dvorišče v dopoldanski sončavi, med pobliskavanjem in klopotanjem pušk in mitraljezov, kjer se odloča usoda deportirancev, internirancev in talcev za ogrado španskih jezdecov. Stopiš pred častnika. Mrzlo te pogleda, s posmehljivo kretnjo ti namigne na levo. Kocka je padla. Preden se zaveš, si že prestopil na drugi breg. Vojak ti vzame izkaznico in te mirsko odvede v že polno čakalnico. Tam se jih gnete že sto, stisnjenih ustnic, nemih, mrkih in za kratek čas skrbi italijanski radio ob prepevanju Tosce ali Traviate. Tako. Končano je... Znova in znova jih nagneto v čakalnico... In potem se zliva mrtvo krdelo nazaj na dvorišče za žično oviro, za katero čakaš kot prodana živina na sejmišču eno uro, dve štiri, šest, vse do devetih zvečer, do policijske ure, ki izprazni ulice, da se po njih lahko odzenejo zločinci po šest v eni vrsti ob bočnem spremstvu pušk in mitraljezov na kolodvor. Petdeset v en živinski vagon, deset takih vagonov, vmes pa pulman, oklopni, za rimsko rabeljsko gospodo.«³⁰ — Tako Miran Jarc, ki je bil v skupini internirancev, katere so dan pred Cufarjevimi zajetjem blizu postaje Verd, na progi Ljubljana — Postojna, osvobodili borci II. grupe odredov. Toneta Cufarja pa so odgnali v furlansko taborišče Gonars.

Ze na dvorišču se je Cufar srečal z Rudijem Podkrajškom, h kateremu je v času svojega predvojnega bivanja v Ljubljani večkrat zahajal, tudi s Silviro Tomasinijevo. Takoj ob srečanju mu je Cufar zaupal svoje ilegalno ime Karel Strukelj. Ker so, kot smo že omenili, partizani napadli prejšnji dan transport z interniranci, jih tega dne niso poslali v internacijo, temveč šele naslednjega dne. Prav to tesnejše poznanstvo in politična opredeljenost sta vplivali, da sta se vozila v internacijo v istem živinskem vagonu. Ze tedaj je bil Cufar v odkritem razgovoru s Podkrajškom silno stvaren. Vzrok za to pa je bila prav gotovo njegova politična pripadnost, ki je narekovala veliko mero previdnosti. Po vsem tem moremo trditi, da je Cufar stvarno presojal položaj, kar vse je zahtevala njegova varnost. Hotel je čim globlje prodreti do bistva stvari. Zato je že med potjo dejal, ko je gledal razpoloženje nekaterih neosveščenih ljudi v vagonu: »Ne peljemo se na izlet, kot mislijo ti pobalini.«

Ko so se pripeljali na postajo San Giorgio di Nogaro, so izstopili in odšli peš do koncentracijskega taborišča. Tu so jih najprej postrojili in začeli odbirati. Med odbiranimi sta bila tudi Rudi Podkrajšek in Cufar. Na kar je le-ta gledal z velikim nezaupanjem. Vendar je bila pravilna Podkrajškova domneva in ne Cufarjeva, ki je ukrep presojal s političnega stališča. Rudija Podkrajška so odbirali zato, ker je bil od rojstva brez roke, Cufarja pa zato, ker je bil vse prej kot hrust. Oba so nastanili v drugi baraki v sektorju B. Cufar in Podkrajšek sta spala na istem pogradu, za kratek čas pa je bil njegov naslov: Tone Cufar, 4116, Baracca II, S. B., p. g. No 89, P. M. 3200.

Ze v prvih dneh po prihodu v Gonars se je moral Cufar povezati z voditelji narodnoosvobodilne organizacije v taborišču in že kakih pet dni po prihodu vključil vanjo tudi Rudija Podkrajška. Cufar je bil njegova zvezna vozov, Podkrajšek pa je povezoval nove ljudi. Dobivali so se vsak dan ali vsak drugi dan. Njihova naloga je bila predvsem ohranjati optimistično vzdušje v taborišču z razširjanjem političnih novic. Da bi ta srečanja ljudi vzbujala čim manj pozornosti, so se sicer dobivali ob določenem času in se potem sprehajali po taborišču. Cufar je imel stike z Borisom Kraigherjem, Antonom Vratušo in Kuncem. Najpogosteje so izkoriščali za sestajanje čas med kosilom. Z Borisom Kraigherjem sta se sestajala dnevno, Vratuša pa mu je izročal celo ilegalno časopisje.

Najzbrnejši vir o Cufarjevem življenju v taborišču je Juš Kozak, s svojim avtobio-

fraskim romanom »Lesena žlica«. Obtem velja zapisati predvsem zaradi tistih, ki bodo pozneje proučevali veliki čas v sicer tako skromni slovenski zgodovini, da je Juš Kozak res začel pisati v internaciji svojo avtobiografijo, ki je pozneje čisto predelana izšla kot že omenjeni avtobiografski roman.⁴¹ Vendar mi je pozneje prav v zvezi z odporom v kulturniških vrstah pismeno z obžalovanjem odgovoril, da bi v primeru, če bi slutil, da bodo te stvari tako pomembne, marsikaj sproti in precizneje zapisal. Prav zato je roman »Lesena žlica« nastajal po trdnjih zapisih, ki so nastajali sproti, jih je pa pozneje spominsko dopolnjeval, zaradi česar mu moremo biti samo hvaležni. Prav ob Cufarju pa je obžaloval, da ni bil v tem pisanju še preciznejši. Zato se na vse navedbe v njegovem delu ne moremo povsem opreti, zlasti, ker se tudi sam z opisano izjavo zaveda nepreciznosti, čeprav ji v posameznostih ne moremo odrekatı dobronamernosti (npr. zamenjava priimka Škrjanec za Štrukelj, netočnost v zvezi z aretacijo). Takole pripoveduje dokumentarno dokaj avtentično o začetkih njegovega srečanja v Gonarsu: »Ze poprej so mi povedali, da me je nekdo iskal proti večeru. Ko me je poklical glas pod pomolom, sem spoznal Cufarja. Odkar ga nisem videl, je močno upadel. Ozka lica, prej vedno rdeča, so posinela in skoraj izginita. Vidni so bili le oglati nos, drobne hčnice in ostra koščena brada. Temnorjave oči so imele vročičen sijaj. Odšla sva za barako, kjer je bilo manj ljudi.

»Preveč se ne smeva shajati, me je opozoril, da me ne bi kdo izvohal. Kljči me Škrjanec, pod tem imenom sem v taborišču.

»Kdaj so te pripeljali?«

Z zadnjim transportom sem prišel. Si slišal, kakšno srečo je imel Jarc?... Nato je začel, po Kozakovi izpovedi, pripovedovati o tem, da bi moral tudi on odpotovati iz Ljubljane z istim transportom, a so ga zadržali v belgijski kasarni, kar pa ne drži, saj so izvedli racije v starem delu mesta dan pozneje. Nato pa je izrazil svojo slutnjo, da ga zasleduje gestapo: Ko so ga pripeljali v belgijsko vojašnico, so ga poklicali in odpeljali v klet. Tu je ob svojem imenu razločno videl tudi oznako GO. Ze tedaj niso Italijani prav verjeli osebnim podatkom. Nekdo ga je moral izdati ali vsaj vzbuditi sum, kajti naslednjega dne je prišel nek italijanski podoficir in zaklical skozi okno: »Non c'è qui Zuffer?« (Ni tu neki Cufar?). Dogodek je potem Cufar komentiral: »Ne veš, kako me je čudno pretreslo. Vajen sem bil živeti pod tujim imenom, ki sem ga poznal sam in sam v sebi ponavljal. Zdaj pa naenkrat zaslišim svoje ime, a se ne smem oglasiti.« Druga dne so ga poslali spet v gornjo sobo in nato s transportom naprej. — Če je ta izjava avtentična s tem, kar se je dogajalo s Cufarjem v teh dneh, potem moremo domnevati, da od vsega začetka niso verjeli njegovim podatkom in ga iskali. Za Italijane je bilo pozneje, ko so ga poslali v gornje nadstropje, zasliševanje končano, vendar ni bilo tako z nemško obveščevalno službo, ki je upala na večji uspeh v taborišču. Točno tudi ni, da so Italijani sumili, da se za Karlom Štrukljem skriva nekdo drug. Italijani, ki so si z vsemi silami prizadevali uničiti narodnoosvobodilno gibanje, bi prav gotovo ob dvojnem imenu najprej pomislili, da si je prilastil tuje ime zaradi sodelovanja z odporom. Za tak sum bi bili rolıko bolj upravičeni, saj se je Cufar skrival za tujim imenom na ozemlju, ki ga je zasedel italijanski fašistični okupator. — Ako vsi ti podatki držijo, v kar pa moremo upravičeno dvomiti, ker ne moremo zadovoljivo odgovoriti na taka, povsem preprosta vprašanja, kako v spisku ob priimku in imenu Toneta Cufarja oznaka GO, ko so ga pa oblasti vodile v spisku pod Štrukelj. Tako brskanje po spisku bi bilo zares naključno in vse delo bi morali italijanski vojaki opravljati zelo počasi. Tako počasi, da bi mogel Cufar v spisku pod črko C, kjer bi morali italijani nekoga pred Cufarjem identificirati, poiskati svoje ime ter podatke ob njem. Nadalje, kako je bilo mogoče, da so ga ob pomanjkanju dokazov oddvojili od drugih in ga poslali v klet, kjer so bili, tako bi sodili, politični osumljenci? Zakaj je bila potem sploh potrebna internacija, ko bi bila eno-

stavšnja in varnejša pot takoj ga odpeljati na Gorenjsko? — Vendar pa tak postopek s Cufarjem zanika tudi Rudi Podkrajšek, ki vsega tega ne pozna, čeprav sta bila ves čas bivanja v belgijski vojašnici skupaj.

Ako držijo vse podrobnosti kot so zapisane v Kozakovi »Leseni žlici«, pa tudi sicer, — in temu spet ne moremo odrekatı avtentičnosti — je bila povsem na mestu Cufarjeva opreznost, zlasti, ker je spoznal, da je med taboriščniki precej takih, ikso ga poznali in bi ga mogli ovaditi. Zato je zaradi lastne varnosti takole ukrepal: opustil je hojo po taborišču, za obisk pa je priporočal Kozaku popoldanski čas, ko je najmanj ljudi zunaj.⁴²

V taborišču je bil celo srečen, ker je bil prepričan, da je tako najbolj varen pred preganjanjem. Mučenja in slabo hrano ni občutil kakor drugi — kot težavo, vse je prestajal z lahkoto, z enim samim ciljem, da se ohrani pri življenju. Nosil je vedno dolge bele spodnje hlače in ni si puščal samo brk, temveč tudi brado, v šali se ga je prijel vzdevek »vitez klavrne postave«. Takega je z rjavo kreda portretiral Nikolaj Pirnat.

V osebnem kontaktu pa si spoznal njegovo dobroto, čustvenost. Bil je izreden človekoljub, zelo mirnega govorenja, v pogovoru prepričljiv, čeprav nikdar vsiljiv; bil je tolerant. Zelel si je samo miru, tudi od taboriščnikov in si prizadeval, da ne bi dajal Italijanom najmanjših povodov za preganjanje. Vendar pa ga to ni uspavalo, da ne bi bil vseskozi na oprezu in ni, zaradi slabih izkušenj, nikdar zaupal obljubam italijanskih okupatorjev. Ko so mu sporočili, da odhaja »domov«, kar je pomenilo, da gre v Ljubljano, je za tem pravilno zaslutil novo neznano past. In kdo gre rad, čeprav iz slabega, v neznano? Zato je Cufar proti Podkrajšku odhod obžaloval češ: »Če bi se to vsaj štirinajst dni pozneje zgodilo!« Zato domneva Rudi Podkrajšek, da se je tudi Cufar pripravil na pobeg.

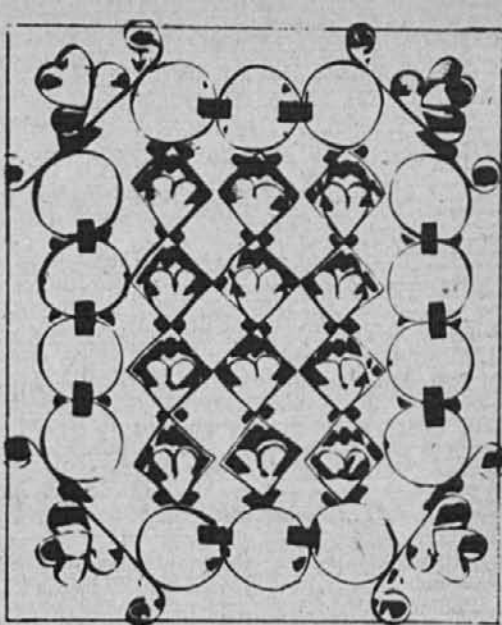
Nekaj dni za tem ga je popoldne obiskal Kozak: »Komaj sem zaklical »Škrjanec!« se je že odzval.« Nakar prehaja v komentar: Bil je videti pomirjen in tudi barva obraza je bila videti bolj sveža in zdrava. Domnevati moremo, da se je Cufar v tem času prepričal, da mu ne preti nikakršna nevarnost, sicer pa lastnih ukrepov previdnosti ni opustil. »Kar oživel sem,« je dejal Kozaku, »meni se kar dopade tukaj. Spim mirno, jesti je res bolj malo, a to se že prenese.« Tudi pisati je začel, kar kaže na njegovo popolno pomirjenost. »Kaj pišeš?« Odklonilni Kozakov odgovor ga je začudil. »Čudno. Jaz pa sem že začel pisati dramo. In kako mi teče! Nič ga ni motilo, da jo je pisal v baraki, kjer je bilo polno ljudi, važno je bilo samo to, da ni bil v Ljubljani. S tem je mislil na zapor, kjer bi mu bila odvzeta osebna svoboda. V taborišču se je kljub žici, okupatorjevim stražam in nevidnim očem, ki so bdele nad posamezniki, počutil varnega. »Kako je pravzaprav tukaj prijetno življenje. Zjutraj se malo sprehajam, kadar je taborišče prazno, potem pišem do večera. V mraku grem zopet na sprehod. Napisal bom dramo iz taboriščnega življenja. Sem jo že zasnoval.« Kozak je nato komentiral njegovo delovno vnemo: »Potiho sem ga poslušal z zanimanjem. Nizem ga mogel razumeti, kako hitro se je vživel sredi človeške množice za žico. Marsikaj, kar sem dotlej mislil o človeku in človeški družbi, se mi je na glavo postavilo. Pred mano so se odpirala brezna. V kolikor toliko udobnem življenju, ki ima nek cilj, se človeški nagoni, njegova narava pritaže. Sedaj so se razgubili do dna.

Imel sem vtis, da se Cufarju z delom zelo mudi. O čem drugem se skoraj pogovarjati ni hotel.

Res se mu je mudilo, da še sam ni vedel kako. Ko sem odhajal iz taborišča, sva se poslovlila. Krepko mi je stisnil roko in pripovedoval, kako mu drama hitro raste. Dejal mi je, da si ne želi nikamor.⁴³

Mir in brezskrbnost pa sta bila varljiva, saj so ga menda budno iskale oči nemških agentov in iskale zadostnih dokazov za njegovo resnično identiteto.

Govoriti o tem, kako so Cufarja odkrili nemški konfidenti, pomeni graditi izključno na domnevah. Čeprav ne bi bilo dovolj, bi bili lahko veseli, če bi mogli odgovoriti na eno samo vprašanje — kako so odkrili za Karlom

Štrukljem Toneta Cufarja? — V to, da je uporabljal Cufar ta psevdonim, ne moremo dvomiti. Preveč prič nam to potrjuje. Pa tudi v to ne, da ni prišel v taborišče pod tem imenom Kozak in Podkrajšek povsem določno zatrjujeta o uporabi njegovega psevdonima. Drugače bi ga mogli odkriti le v primeru, če bi ga vodili pod pravimi biografskimi podatki ali če bi bil Štrukelj pristojen na Gorenjsko. Po vsej verjetnosti se ne bomo nikoli dokopali do resnice. Da je imela pri tem prste vmes nemška obveščevalna služba ali samo nemška okupacijska oblast imamo prepričljiv dokaz v tem, da je bil v skupini internirancev, ki so jih italijanski fašisti izročili nemškimi nacistom kot ljudi, pristojne po rojstvu ali bivališču na Gorenjsko. Cas, ki ga je Cufar prebil v Gonarsu jim je zadoščal, da so povsem zadržno preverili njegovo identiteto.

Zanimivo je, da vsi povojni viri in spominski sestavki navajajo za vzrok njegovega odгона iz koncentracijskega taborišča, »da ga je nekdo izdal«, to pa je tudi najverjetnejše, čeprav nimamo za to dokazov.⁴⁴ Angela Vovkova je bila še določnejša. V razgovoru z menoj se je spominjala pripovedi, da ga je spoznal nek Jeseničan, nemški agent.⁴⁵ Kljub zahtevnosti vprašanja se moramo zadovoljiti z navedbo Zgorskega, ki pa ni prav nič drugega kot sklep, da so tam »odkrili njegovo pravo ime in ker ga je nemška policija že iskala, so ga italijanski policisti predali v Ljubljano, da bi ga ... izročili gestapu.«⁴⁶

V nedeljo, 9. avgusta, so med zborom v popoldanskih urah začeli Italijani klicati imena internirancev, ki bi morali oditi »domov«. Med izbranimi je bil tudi Cufar. Albert Cebulj se spominja, da je moral še istega dne v taboriščno pisarno, kjer so mu vrnili odvzeti denar in mu sporočili, da gre domov, taboriščniki pa so ga prosili za vrsto sporočil svojim. — Podobno se je godilo tudi s Cufarjem.⁴⁷

Cufarja je vest, kot se spominja Rudi Podkrajšek, močno vznemirila; saj je po vsej verjetnosti zaslutil pravi smisel te poti. Noč pred odhodom je bil močno potr. To noč sta namreč Cufar in Podkrajšek domala vso prebedela. Čeprav so se dobro poznali in je tudi med okupacijo za kako uro ali dve prišel k Podkrajškovim v Ilirsko ulico in želel celo sam povežati Podkrajška z Osvobodilno fronto, pa doslej z njim o svojem domu, starših in niti o Silviri Tomasinijevi, ni govoril. Tokrat pa ga je prosil za nekaj uslug: Izročil mu je dvoje pisem, ki jih je napisal svojim dragim v zadnjem popoldnevu, preživetem v Gonarsu. Eno je bilo namenjeno staršem, drugo Tomasinijevi. Napisal jih je na kariraste liste, iztrgane iz zvezka, kakršne si mogel kupiti v taboriščni kantini. Pismi, čeprav zelo znani, zaslužita vso našo pozornost in objavo:

Dragi ljubljeni!

Vem, da ste daleč!

Mnogo sem mislil na Vas in na usodo v starih letih. Ce sprejmete ta list, pa ne vidite več svojega sina — romarja, potem vedite, da

se Vas je toplo spominjal in bil z Vami v mislih do zadnjega.

Ako nam je sojena ločitev, tedaj Vas naj lepše pozdravljam. Ne bom Vas prosil za običajno oprostitev. Z mano ste imeli dokaj skrbi, vendar vem, da ste me ljubili bolj, kakor sem zaslužil, in da ste razumeli, zakaj sem hodil svoja pota. Imel sem vedno najboljše namene.

Za vse sem Vam hvaležen. Za življenje in vso skrb v vseh časih. V najtežjem je bil vedno dom, ki me je sprejel.

Pišem v naglici.

Mnogo bi povedal, a kaj, ko je težko. Ko ne utegnem. Pozdravljam Vas iz srca.

Živimo v časih, ko morajo biti slovenske matere močne, ko morajo prenesti več kakor kdajkoli poprej. In moške, stari in mladi, morajo biti res moške.

Za Vaju, ljuba mama in dragi oče, sem prepričan, da sta med njimi. Saj morata biti. Ne gre drugače. Treba je nositi križ, ki nam je naložen. Treba je mirno vztrajati v tem viharju.

Pod plazom, ki ga je vihar v teh letih sprožil, bod zasuti milijoni, od Slovencev pa tisoči. Vendar, narod, narod bo ostal in končno na tej lepi zemlji vendar enkrat zadihal in zaživel tako, kakor zasluži. Želim le, da bi vidva užila nekaj let tega življenja.

Ce katerega nas ne bo — Joža menda že ni — vedita, da nismo živeli zaman. Da smo bili tam, kjer mora biti sin dobre, trpeče slovenske matere in vedno zavednega slovenskega očeta. To naj vaju pomiri. Vem, težko je, toda prijetna je zavest, da je človek sam nekaj dal za lepšo bodočnost: svojo lastno kri.

Kmalu bo svet gledal nazaj na vse kakor na grozotno pravljico, ki se jim ne bo zdela mogoča. In vendar je vse krvava resnica, kar se dogaja. Rad bi o tej pravljici napisal nekaj pričevanj. O materah, ki so morale imeti nad vse močna srca; o očetih, ki so morali biti jekleni moške. O vsem, kar se dogaja.

Ce mi ne bo dano, bodo to storili drugi.

Vzemita Vidva za pravljico in laže Vama bo. Imela sta otroke, a ni več vseh. Zajel jih je vihar. Pa se je vihar polegel, zasmejalo se je sonce, ki daje novo moč in ozdravlja rane. Pod tem novim soncem vstaja končno nov človek, ki začinja novo dobo sveta.

V to dobo že stopamo, še malo pa bo tu. Možno je, da se vidimo in da je to pismo odveč. Prav lahko pa ne bom z Vami vred videl pravega sonca. Za ta primer želim samo eno: ne žalosti in tarnanja, temveč ponos!

Objemam Vas in pozdravljam

Vaš Tone

Tako je bilo Čufarjevo poslednje pismo staršem. Tomasinjevi, ki mu je v življenju dala največ, pa je v poslednjem pismu zapisal:

Ljubljena!

Pišem ti za vsak primer, če bi se morda nič več ne srečala. Do zdaj je moj nepoboljšljivi optimizem obveljal na vsej črti, a vendar živimo v času vseh možnosti in zato ni nemogoče, da me enkrat opehari.

Po šestih tednih odmora se znova odpravljam v negotovost. Nedelja je, lep dan, sončen in ves tak, kakršnih sva imela mnogo v najinem skromnem, a notranje tako bogatem, resnično srečnem, polnem življenju. Ob sončni misli na vse doživeto sem tako miren, kakor more biti samo človek, ki si je svest, da ni živel zaman. Ti si mi s svojo brezmejno predanostjo in pravim tovarštvom dala več, kakor so užili drugi v ne vem kakšnem razkošju. Osebnó bi prav zaradi tebe nekako s hvaležnostjo pogledal nazaj na življenjsko pot, a spet si ravno zaradi tebe na moč želim, da dobim tvegano igro, da tudi tokrat zmaga moj optimizem.

V resnici bi se najina sreča šele začela. Zdaj sva se ciganila, lovila dinarje in se venomer borila s težavami. Ko si dobila službo, sva se ločila za tisoč kilometrov in že pol-drugo leto je preteklo, odkar se nisva videla. V tem času mi je poleg optimističnih načrtov lebdelo pred očmi svidenje. Naj bi trajala ločitev še tako dolgo in naj bi bila še tako težka, samo da bi jo doživela približno zdrava. potem bi bilo vse v redu. Takaj bi si

ustvarila prijetno gnezdo — kar se kljub vsemu še vedno lahko zgodi — gnezdo, v katerem bi delala, se predajala drug drugemu z otroško prisrčnostjo in našla vse polno užikov v knjigah, gledališču, v umetnosti in znanosti, v izletih in potovanjih, v vsem, kar daje življenju vrednost. Neumno je pač, ko bi bilo lahko drugače, toda nekaj življenja sem spoznal in užil! Z ozirom na svoje težnje v rani mladosti in z ozirom na zdravje sem živel delj, kakor sem upal. Saj mi je tuberkuloza trkala na pljuča. In tudi drugače. Z voljo in vztrajnostjo sem le skušal nekaj ustvariti in sem vsaj nakazal nekaj, kar bi se mi pozneje brezpogojno posrečilo.

Nisem živel zaman.

Tudi v tem času ne.

Toda ob misli, da ostaneš sama, mi je težko. Pred šestimi tedni, ko se je odločilo, da ostanem za zidom, sem neizmerno zakoprnel, da bi te še enkrat prišel k sebi. Včasih se življenje zgosti v nekaj dramatičnih minutah.

Ce se kaj zgodi, ostani mirna. Moje najtoplejše misli veljajo Tebi! Pa staršem in vsem, a Tebi, zvesti tovarišici in upu moje bodočnosti predvsem! S tolikim zaupanjem v srečno svidenje sem prebival ves čas najine ločitve in se prebival skozi vse košljiive situacije. Teško si mislim, da bi Te kdaj ne objel in da se ne bi pomenila o vsem, kar sva doživela. Teško si Te predstavljam samo. Ce me vendarle ne boš več videla, pomisli, da nisi sama, brez tovarišev. Mnogo jih je v črnem.

Predraga, ko Ti spet pišem, pozabljam na vse okoli sebe, na resničen svet, na jutrišnjo pot, na negotovost.

Nepričakovana vest, da odpotujem, me je razgibala. Pogovarjam se s Tabo spet enkrat dokaj neovirano. Pero mi teče, in vidiš, misel, da mi ga iztrgajo iz roke, je poleg misli na te in na mamo in očeta najbolj živa. Ti me boš najbolj razumela, kako težko bi se ločil od zamišljenih figur, prizorov in stvari, ki jih imam polno glavo. Saj si ne morem predstavljati, da bi se Lipe v vsej polni zamisli ne sprehodil po slovenski zemlji. Da sam kmalu omahnem, poprej kakor bi rad, to ni nič posebnega. Na ta račun sem si že privoščil nekaj dovtipov. Toda da bi Lipe sploh ne pogledal na svet, to pa ne gre človeku v glavo. A je toliko drugega, kar je že dozorelo v meni, pa mi še ni bilo dano, da ustvarim.

Ce ne pomislim nase, na Te, na domače, in na drugo prepotrebno delo, je dejstvo, da padejo v vodo vsi načrti, res hudo. Hočem reči, če abstrahiram osebnó tragiko prizadev, ki je pač sojena premmogim, ostane trpko dejstvo, da ne bom ustvaril tistega, kar bi rad. In med temi načrti je nekaj takih, ki jih drug ne bo nadomestil.

Lipe, nebeška komedija in to in ono. Ti jih nekaj poznaš, pravzaprav vse. O, da bi jih mogel komu zaupati, da bi vsaj drobec tega ustvaril.

Pisal bi Ti in pisal, nenehno bi Ti pripovedoval. Povedal bi pa samo promile tega, kar bi ti moral, ali pa še manj. Ce nama bodo dani pravi pomenki, potem si bova povedala vse. Ali vsaj veliko, kajti dovolj se gotovo ne bova nikoli navovorila.

Ljubljena, jutri se bom drugič vozil blizu morja, ob katerem si se rodila. Ni nemogoče, da bom kmalu videl tudi domače hribe. To bi ne bilo dobro. A kaj hočem! Sicer pa še nič ne vem. Ce mi ne bo več dano videti domačih, jih poišči Ti in pomiri, pa lepo pozdravi. Ce me ne bo več, naj vedo, da sem se izživel po svojem hotenju, četudi ne do kraja. Saj so bile vse sedanje možnosti in tveganja že zdavnaj v proračunu. Malo pred lansko veliko nočjo si mi pisala, da smo na mrtvi straži. Eni tu, drugi tam. Kljub vsemu je življenje lepo. In če ne bo dano živeti nam, bodo živeli drugi.

Vstaja nov človeški rod, ki bo ostvaril Prešernovo Zdravljico. Ti veš, kako bi se rad v tej smeri razpisal. Pa za vsak primer, ne morem spregovoriti. Moje misli niso samo s Tabo, temveč s premmogimi...

Rad bi pisal o njih, rad bi spregovoril o vsem, kar se mi je od mladosti sem nabralo v duši in srcu. Rad bi vsaj pozdravil vse, ki so danes ta dan, o tem prehodu v pomlad v vstajenje slovenskega naroda in človeštva na mrtvi in živi straži.

Pero mi teče, a moram končati. Tako sprostil sem se kakor nekoč, ko sem kaj posrečnega vrgel na papir in potem pohitel k Tebi.

Končujem! Ce prejmeš to pismo, boš brala več, kakor je napisanega. Ti boš znala čitati vse.

Igram veliko igro. Morda jo dobim. Gre za zadnje poteze.

Poljubljam Te, poljubljam!

Pozdrav Tvoji mami!

In vsem!

Ce igro izgubim, če morda omahnem, ne kloni Ti.

Ponosno naprej, v novi svet, ki prihaja!!!

Vso Te objema Tvoj

Tone

Obe Čufarjevi pismi, staršem in dekletu, predstavljata smiselno celoto. Staršem se zahvali za vse, kar sta mu mogla s svojimi delovnimi rokami nuditi. Besede, ki se bolj trgajo iz njega, so globoko pretehtane in le starša in on sam morejo doumeti vso njihovo življenjsko težo. Težišče v pismu pa je na nacionalnem poudarku, s čimer ju je hotel bodriti v težavah, kakršnih sta bila deležna tudi sama. Ob zavesti, da sta tudi sama del slovenske preganjane celote, bi postale težave znosnejše. — Se določnejše je drugo pismo, v katerem se v smislu svojih, tudi literarnih pojmovanj o ljubezni in ženi, prepletajo globoki izrazi čustva in tovarištva! Pismo mu pomeni tudi nadomestilo za literarno izpoved. V bistvu pa je tudi to obračun z življenjem. Govori predvsem o svojem literarnem, iz previdnosti pa samo nekoliko o ilegalnem delu. Ob misli na vse preživeto, je miren, ker si je svest, da ni živel zaman, pri čemer pripada posebno mesto »sončni misli«, ki jo dolguje Silviri. Ob tem se razkrije tudi globlji smisel njegove žrtve. Z le-to je bil sprjaznjen že takrat, ko se je zavestno priključil komunistom! Misli, izpovedane v pesmi »Pionirji novega sveta«:

Mi smo stavbeni inženirji,

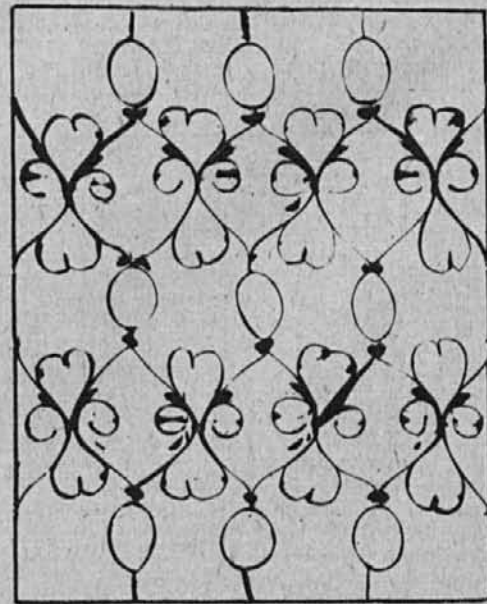
v bodočnost so pogledi nam uprti,

za našo stvar

se ne bojimo ne ječ ne smrti,

ker novega sveta smo pionirji,

so dobile zdaj svojo popolno potrditev. — Zelo precizno odkriva tudi njune skupne cilje in vsebinsko polnost njunega življenja v povojnem času, pesmi bodočnosti. V tem življenju bi delala, se predajala drug drugemu z otroško prisrčnostjo ter našla vse polno užikov v knjigah, gledališču, umetnosti, znanosti, izletih in v potovanjih, v vsem, »kar daje življenju vrednost.« Tolaži se nesebično z zavestjo, da bodo uživali sadove resnične svobode, drugi. Ce kaj obžaluje, potem mu je hudo samo za tem, ker bodo propadli neustvarljivi načrti. Prehrojena literarna pot pa ga je uverjala, da se mu je v voljo in vztrajnostjo posrečilo nekaj ustvariti, kar pa še zdalec ni to, kar je hotel še napisati, o čemer je sodil, da bi se mu po tako bogatih življenjskih spoznanjih brez večjih težav posrečilo ustvariti. — Po čem je mogel Čufar slutiti, da ga predajo Italijani Nemcem, ne vemo. Po vsem povedanem smo mogli spoznati vse Čufarjeve ukrepe, ki jih je naredil

za svojo varnost, zavedajoč se, da so možnosti za beg, v takem položaju, skoraj nemožne. Morda je to kako razbral iz razgovora z odbranimi? V presoji svojega življenja in okupacije, se je morda že od vsega začetka dobro zavedal, s katere strani mu preti nevarnost in česa se mora izogibati. Za tak primer, da bi ga kdaj dobili, je bil odločen za »veliko igro« kot imenuje svoje tvegano dejanje, katerega je prvič omenil sicer zelo previdno, da ga ne bi razkril pred morebitnimi nepoklicanimi v pismu Silviri, ki bi mu mogli potem namero preprečiti. Njegov načrt je bil jasen, kljub temu, da je bil procent možnosti take rešitve neverjetno majhen: izkoristiti je hotel poslednjo možnost, — videl jo je tudi v rešitvi Mirana Jarca — ki bi se mu morebiti ponudila, in se rešiti v svobodo, od tod pa potem nadaljevati pot v partizane.

— Hkrati pa je povedal Rudiju, Podkrajšku neko zgodbo, ki bi jo moral literarno obdelati in jo je nameraval nasloviti »Lipe«. Napisana je v zvezu s črnimi platnicami. Rokopis vsebuje sicer bolj nametane, medsebojno nepovezane misli in fraze, obsega pa dvanajst do petnajst strani, vendar ga ni bilo mogoče povsem prebrati. Podkrajšek domneva, da je hotel napisati delo v smislu Robovega »Desetega brata«. Lipe je nekak poldrugi Martin. Vstal je iz groba in ob povratku v domovino opazil nepravilnosti, zato je ljudem te napake tudi brezobzirno očital. Cufar je prosil Podkrajška, da izroči zvezek komerkoli iz bodočega političnega vodstva ali kakemu naprednemu književniku, vendar ni določneje nikogar imenoval. Določno je izrazil le željo, komu naj Podkrajšek izroči pismi. — »Lipe« je torej delo, katerega je omenjal v razgovoru z Jušem Kozakom. Zamisel o delu pa sega v predvojni čas, saj ga omenja tudi v poslovnem pismu Silviri Tomasinijevi.

Nadaljnjim dogodkom moremo slediti po pripovedi Alberta Cebulja: 10. avgusta 1942 so se vsi, ki so bili odbrani za povratek v Ljubljano, zbrali zgodaj zjutraj pred taboriščno pisarno. Vseh je bilo morda triindvajset. S seboj so imeli skromno osebno prtljago. V spremstvu šestih karabinjerjev so potem nezvezani odšli peš na železniško postajo San Giorgio di Nogaro, oddaljeno od taborišča osem do devet kilometrov. Med potjo so nalleteli na nekega kmeta in karabinjerji so ga nagovorili, da je peljal taboriščnikom prtljago na postajo. Uslugo so mu taboriščniki plačali z denarjem. Na vlak so morali čakati dalj časa in na postaji so si lahko kupili hrano. Do prihoda vlaka so bili taboriščniki nevklenjeni, pred njegovim prihodom pa so začeli karabinjerji omenjati nekake »siamske dvojčke«, pomen tega pojma taboriščniki dotle niso poznali. Pogem jim je postal dober znan, ko so začeli vleči iz svojih torb verige. Taboriščnike po rodu z Gorenjske, so uklenili, medtem ko so oficirji jugoslovanske vojske — iz teh dveh skupin je bil transport sestavljen — zahtevali, da jih kot vojne ujetnike ne uklenejo. Italijansko spremstvo je njihovim zahtevam ugodilo, vendar so tudi drugim taboriščnikom dopustili, da so si sami izbrali partnerja, uklenjeni pa niso bili trdno. Alberta Cebulja so uklenili s Francem Mišičem iz Domžal. Cufar je bil uklenjen z opernim pevcem Alojzom Ambrožičem in tudi zadnjo noč je preživel z njim. Tudi po poti je Cufar razmišljal, kako bi pobegnil.⁵⁰ Z vlakom so se najprej odpeljali v Trst, tam pa so morali čakati na zvezo z Ljubljano. Ljudje na postaji so jih gledali in delali opazke na njihov račun.

Morje, ki se mu je odkrilo s Trstom, ga je spominjalo na Silviro Tomasinijevo, njeno mladost in na vse, kar mu je pripovedovala s tem v zvezi.

Iz Trsta so se odpeljali s simplon ekspresom med enajsto in dvanajsto uro dopoldne in prispeli v Ljubljano približno ob petih popoldne. Izstopili so na prostoru med postajo in postajnim poštnim poslopjem, kjer so stali in čakali približno poldrugo uro, do sončnega zahoda. (Seveda, časovni termini so le približni, danes postavljeni). Kljub temu, da prihod skupine internirancev ni bil najavljen, se je zbrala pred ograjo, ki jih je ločevala od ulice, množica Ljubljancev. Od tod so jih potem odpeljali s tovornjakom v belgijsko vojašnico. Po Cebuljevi sodbi so jih nastanili dokaj visoko. Domneva celo, da na podstrešju. Na vratih olivnozeleno barve, v

prostoru, kjer je prespala skupina, v kateri je bil Albert Cebulj, je bil v cirilici napis: garnizioni zatvor za oficire.

Medtem ko ob odhodu iz Gonarsa osebne prtljage internirancem niso pregledali, so jim jo tu v Ljubljani skrbno preiskali. Ker niso dobili prignani med potjo hrane, čas za večerjo pa je v kasarni že tudi minil, so jim prinesli večerjo, ki so jo povratniki kupili z lastnim denarjem. V belgijski kasarni je skupina samo prenočila.

Naslednjega dne so jih zbudili že pred dnem, nato pa so jim ukazali, naj odidejo na hodnik. Ker so oddvojili od skupine oficirje, jih je ostalo v skupini, ki je prispela iz Gonarsa, le še enajst. Tu so jih začeli po vrstnem redu kot ga je upošteval spisek že v Gonarsu, uklepati. Alberta Cebulja so uklenili menda z Antonom Jelenom, Alojza Ambrožiča pa z Jeseničanom Francetom Paplerjem. Ker so jih uklenili po parih, so enajstega uklenili samega. Enajsti je bil Cufar. — Tudi to je spet eden izmed pomembnih vzrokov, ki so podpirali Cufarjev načrt o morebitnem begu. — Nato so jih odgnali na dvorišče, kjer jih je že čakal visok tovornjak, pokrit s ponjavo, prostor pred njim pa je stražilo šest karabinjerjev z brzostrelkami.

Ti trenutki so bili za skupino najhujši. Vsem je bilo znano, da v zgodnjih jutranjih urah vozijo streljat v zaprtih kamionih na strelišče talce.⁵¹ — Tudi to je bil spet eden izmed momentov, ki so samo stopnjevali Cufarjevo odločenost, da poskusi s pobegom. Ko je pozneje Cebulj razmišljal o Cufarjevi odločitvi, je prišel do zaključka, da je storil prav. Zaradi tesnobe, ki je vladala, zaradi okolnosti, da je bil uklenjen sam in zaradi splošnega prepričanja, da grede na morišče je prišel Cebulj do prepričanja, da bi v podobnih okoliščinah kot jih je doživljal Cufar, ravnal enako tudi sam.

Jetniki so molčali, saj so bili vsi pod vtisom znanih, pravkar navedenih dejstev. Zaradi takih okoliščin so bili tudi prepričani, da jih bodo ustrelili.⁵² Tudi Cebulj je mislil tako; motilo ga je le dejstvo; da so vzeli s seboj tudi osebno prtljago; podrobnost v postopku, za katero ni bil prepričan, da je veljala za talce. Prav zaradi zle slutnje, ki jih je navdajala, so vsi z velikim zanimanjem sledili smeri vožnje tovornjaka po Ljubljani. Tako je Cebulj skozi reže po bežnih podobah hiš ugotovil, da njihova pot ne vodi za Bežigrad ali proti Gramozni jami, temveč da se peljejo proti Viču. Tovornjak je kratko postal le pred bivšo žandarmerijsko kasarno na Rimski cesti; verjetno so morali spremljevalci še po kake dokumente, na kar so pri gostilni Lovca zavili na sedanjo Prešernovo cesto. Ves ta čas jih tesnoba v zvezi z njihovo usodo ni zapustila; toda ko so pri železniškem prelazu na Celovski cesti zavili na levo, so vsi vedeli, da jih bodo v Sentvidu izročili Nemcem.

Na mejni blok so jih pripeljali približno ob 7. uri, lahko pa tudi še bolj zgodaj. Italijanski kamion je zapeljal čez mejno črto do nemške obmejne barake. Tu je prišlo do majhnega zastoja. Čakati so morali na nemški kamionet, ki do tedaj še ni prispel. Italijanski tovornjak z jetniki je stal v smeri vožnje ob nemški obmejni baraki. Nemški kamionet se je ustavil ob njegovi levi strani, že tudi obrnjen proti Sentvidu. Jetnikom ni bilo treba drugega kot izstopiti iz italijanskega tovornjaka ter se po nekaj korakov povzpeti na nemški kamion.

Ko pa so izstopili, jih je obkolilo vojaštvo. Mimo šestih italijanskih karabinjerjev so bili tam še gestapovci, ki so jih čakali, šupoljčaji, obmejni gestapovci in nemški cariniki. Ko so zajeti začeli izstopati iz tovornjaka po parih kot so bili uklenjeni, so obstali pred njim in ob njem. Zadnji je izstopil Tone Cufar. Medtem ko so izstopali uklenjeni taboriščniki, so se vojaki pogovarjali.⁵³ — Tudi to je bil eden izmed momentov, ki so podpirali Cufarjev načrt o begu. Med skokom na tla je spustil osebno prtljago, pogledal Ambrožiča in dejal: »Dobro se drži!«⁵⁴

Bilo je lepo sončno jutro.

Takoj ko je Cufar stekel, so začeli za njim streljati. Tega bega po mnenju Franca Mišiča ni od ujetih nihče opazoval, ker so jim prepovedali ozirati se z grozno, da jih takoj postrelijo.⁵⁵ Prisotni vojaki so začeli za beguncem streljati z brzostrelko in s pištolami. Po

MLADI JETNICI

*V naš mrtvi dom so tudi Tebe zaklenili,
Ti vzeli vse, kar nudi svet mladosti;
kako ti je v puščobnem enoličju,
kako potekajo Ti dnevi brez prostosti?*

*Okrog jetnišnice svobodno krožijo golobi;
morda kdaj prilete na okno Tvoje,
Te zvaljajo izza rešetk in grilijo
ko ptič v cvetočem gaju,*

ki brezskrbno poje.

*Kadar si zaželi srce prešerne pesmi
in se zazdi Ti celica ko črna jama,
tedaj ne obupuj, nikar ne kloni,
zavedaj se, da kljub samoti nisi sama.*

Cebuljevi sodbi Cufar ni mogel zbežati daleč. Tako sodi po tem, da se je iz cevi brzostrelke nekega gestapovca, ki se je vrnil k jetnikom potem, ko je bil Cufar ustreljen, še kadilo.

Menda je edina od Slovencev opazovala dogodek šivilja Milica Novakova s Celovške ceste št. 306, s hiše, ki je bila neposredna sosedja nemške obmejne postojanke. Zaradi vpitja, ki je nenadoma nastalo na cesti, je pogledala skozi okno in zagledala suhega, visokega moškega, s klobukom na glavi, kako je bežal z zvezanimi rokami. Tekel je približno osemdeset metrov, ko se je ranjen zgrudil. Nanj je streljal carinik Apšchner, doma s Koroškega. Čez nekaj minut sta hudo ranjenega Cufarja pripeljala dva gestapovca tako, da sta ga podpirala pod pazduho. Malo pred hišo na Celovski cesti 306 se je Cufar zgrudil. Očitno je bilo, da umira. Pristopil je gestapovec in ga s pištolo ustrelil.

Cufarjev beg in potem njegova smrt sta vse prisotne vidno pretresla. Po Cebuljevi izjavi, — tudi nemške in italijanske vojake. Med njimi je nastala grobna tišina. Gestapovec, ki je streljal za Tonetom Cufarjem, je prekinil ta molk z besedami: »Ich habe ihn auch« (namreč: getroffen).

Sele po tem tragičnem dogodku je sledila predaja ujetnikov. Prisotnost ujetnikov so preverjali po italijanskem spisku. Taka predaja je bila seveda potrebna iz dveh vzrokov: da ugotovijo identiteto predanih ujetnikov in da ugotovijo, kdo je ustreljen ujetnik. Cufarja so poklicali kot Karla Štruklja: tako so ugotovili, kdo je padli ujetnik.⁵⁷ Nato so izročili Italijani Nemcem tudi osebne izkaznice zajetih. Na meji so tedaj Italijani predali Nemcem: Alojza Ambrožiča, rojenega 12. julija 1912 na Koroški Beli, zidarja, stanujočega v Trubarjevi ulici št. 38 v Ljubljani; Alberta Cebulja, rojenega 25. marca 1918, študenta tehnične, pristojnega v Kamnik; Antona Jelena, rojenega 5. decembra 1916 na Vrhniki in je bil sodni pisar; Vincenca Koširja, rojenega 17. julija 1923, kleparskega vajenca; Franca Mišiča, rojenega 28. februarja 1911, uradnika; Stanislava Novaka, rojenega 16. aprila 1920, študenta medicine; Franca Paplerja, rojenega 4. decembra 1923, delavca; Franca Sivca, rojenega 4. junija 1923, študenta in Janeza Zadnikarja, rojenega 21. junija 1922 v Horjulu, študenta.

Nemci so bili nekoliko zmedeni, ker niso imeli dovolj verig, da bi ujetnike zvezali. Zato so se dogovorili z italijanskimi karabinjerji, ki so spremljali ujetnike, do mejnega prehoda v Sentvidu, da jim bodo verige posodili. Nemci so ujetnikom verige okrog zapestij tako zategnili, da je imel Albert Čebulj, ko so prišli v Begunje, krvavo roko.

Čufarjevo prtljago so po vsej verjetnosti pobrali gestapovci. Zmedo, ki jo je z begom povzročil Čufar, ni nihče izkoristil. Ko so jih potem naložili na nemški kamionet, so zaporniki posedli po tleh. Pri njih je v prtljažniku ostal samo en gestapovec, z naperjeno pištolo v roki. Kamionet se je nato prveč ustavil šele v Kranju, kjer so pred izpostavo gestapa naložili na zaslišanjih pretepenega partizana Ignaca Ribiča.

Ko so prišli zajeti v begunjske zapore, so jim pred sprejemno pisarno pregledali osebno prtljago, potem vsakemu posameznemu odvzeli generalije in jih razmestili po celicah. Zaradi Čufarjevega bega jih v Begunjah niso zasliševali, pač pa so za zapornike, ki so bili prepeljani iz Ljubljane, prav zaradi opisanega incidenta na meji, določili poostren režim.

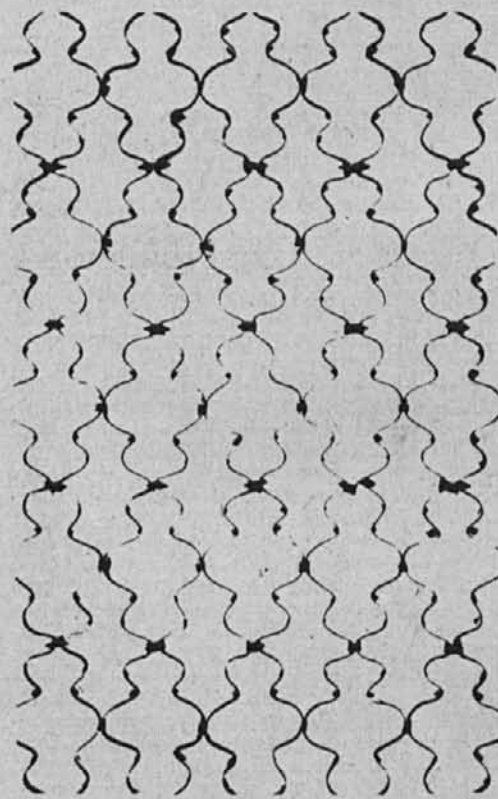
Odprto ostaja vprašanje, kaj bi se zgodilo v Begunjah s Tonetom Čufarjem?

Albert Čebulj se spominja, da se je po kakih desetih dneh bivanja v begunjskih zaporih nekoč odprla lina na vratih v celico. Pred njo je stal vahtmojster Barak in začel s Čebuljem razgovor. Takoj mu je padlo v oči dejstvo, da so bili vsi, ki so jih pripeljali iz Ljubljane, v boljših oblekah. Zanimalo ga je, zakaj tako. Ko mu je pojasnil, da so bili zajeti v nedeljskih racijah, mu je izrazil tudi svoje začudenje nad tem, da so jih prepeljali v Begunje. Da jih morda mislijo ustreliti ..., je razpredal svoje misli. Barak mu je na to odgovoril, da talcev ne streljajo več od 19. julija 1942. leta. Da streljajo samo tiste, ki jih je obsodilo sodišče. Ker mu je Čebulj ugovarjal, da to ne bo držalo, ker so malo prej ustrelili večjo skupino Slovencev, pa Barak tega ni zanikal, vendar je dejal, da so dobili iz Berlina ukaz o prenehanju streljanja talcev, da pa je ukaz prispel na Gorenjsko z zamudo. Če bi prispel ob pravem času, talcev ne bi ustrelili. — Po tem razgovoru so režim za njih v zaporu omilili. Domala za vse navedene tovariše ni bilo obtožbe: Alojza Ambrožiča so izpustili 3. novembra 1942 (ob 10. uri), Čebulja 19. oktobra (ob 17. uri), istega dne, le da tri ure prej so izpustili tudi Franca Mišiča, Vincenca Koširja so prestavili v Ljubljano, Franca Paplerja so 22. oktobra (ob 5. uri) poslali v delovno taborišče Kraut, v Ljubljano so prepeljali še Janeza Zadnikarja in Franca Sivca. Od skupine, poslana iz tako imenovane »Ljubljanske pokrajine« na Gorenjsko ni bil kaznovan nihče, vsi so bili iz Begunj odpuščeni.⁵⁴

Odprto ostaja še vrsto vprašanj, ki ne bodo morda nikdar zadovoljivo osvetljena, prav zaradi nepoznavanja ustreznega gradiva. Med taka vprašanja prav gotovo sodijo tudi ta: Zakaj so omenjeno skupino taboriščnikov Italijani sploh izročili Nemcem? Ali je med njimi in Nemci obstajal kak sporazum, po katerem so imeli Nemci pravico nad tistimi, ki so se rodili na ozemlju, ki si ga je z okupacijo prilastil nacistični tretji rajh? Ali so italijanske oblasti sestavljale in dostavljale po zgoraj navedenih kriterijih sezname Gorenjcev in Stajercev nemškemu uradu v Ljubljani? Najtrše vprašanje pa je, zakaj je ta seznam vseboval tudi Strukljevo (Čufarjevo) ime, ko vendar niso vedeli za njegov pravi priimek? Obstaja samo še možnost, katero smo že omenili, da so ga poslali v Ljubljano samo zaradi izdaje kakega, nacistom vdanega jeseniškega domačina, ali koga drugega, ki je moral Čufarja poznati, kar za kulturno osebnost ni bilo nenaavadno. Če to drži, potem so Nemci skrbno čuvali svojo skrivnost tudi pred Italijani, saj so italijanske oblasti živele v trdnj verji, da jim izročajo Karla Struklja, torej za italijanske oblasti človeka neugotovljene identitete. — Kdo bi ga lahko še izdal, moremo samo še ugibati. Lahko ga je spoznal že konfident v belgijski vojašnici v Ljubljani, ko ga je namesto domov, poslal v internacijo, torej pod kontrolo okupacijske oblasti. Zakaj ga je bilo potreba odgnati v tem primeru v taborišče, ko je bila enostavnejša pot, da bi ga kar

takoj odgnali v Begunje? Zanimivo je, da je ostal za Nemce Karel Strukelj in da so ga pod tem izmišljenim imenom in priimkom tudi pokopali in vpisali v mrliško knjigo.

S tem pa je tudi omajana domneva, da so ga nemški agentje v Gonarsu odkrili. Oklepamo se sedaj lahko samo še bilke, da gestapo namerno ni razkril Čufarjevega pravega imena. Tudi to bi bilo vredno prefinjenih dejanj gestapa. — Nadalje, ob tem se postavlja tudi vprašanje, ali bi Nemci spoznali v Begunjah pisatelja in revolucionarja Toneta Čufarja? Menim, da njegova identiteta tudi drugače Nemcem ne bi ostala prikrita, saj je živel na Gorenjskem še iz predvojnega obdobja vrsto sedaj aktivnih pripadnikov nacističnega režima, ki so dobro poznali tako predvojno Čufarjevo delo kot njega samega. Kljub temu pa bi mogli njegovo identiteto utrditi. To pa bi pomenilo mučenje, dokler ne bi priznal svojega pravega priimka in imena, v nasprot. nem primeru pa bi pomenilo to zanj skoraj gotovo smrt. In končno, kaj bi se zgodilo,

če bi se vrnil na Gorenjsko? Teško bi verjeli v to, da ga ne bi zahtevala zase izpostava gestapa na Jesenicah, ta pa je bila znana po svojem zločinskem postopanju.

Ob prikazu Čufarjevega življenja in dela zasluži posebne omembe ravnanje Rudija Podkrajška o tem, kako je ohranil Čufarjevi poslednji pismi, toliko prej, ker zgovorno razkriva značaj našega narodnoosvobodilnega boja in predanost njemu; ko je človek, sam preganjan, še vedno misli na sočloveka, mu ostal kljub temu zvest in prav zaradi tega gojil in spoštoval tovarištvo bolj kot kdajkoli doslej. Ta vdanost je bila prav neverjetna. Tudi v Čufarjevem pismu smo pričeli široke vdanosti v žrtvovanje, z eno samo mislijo, da bo ljudstvo nekoč svobodno in da bo živel bolje življenje, brez strahu za svoj obstanek. Toda, včasih je bilo težko in odgovorno prenašati tudi mnogo manjše dokaze vdanosti nacionalni skupnosti, ker jih je kot take in naperjene proti njemu obravnaval tudi okupator. Brez Podkrajškove skrbi, zavesti in odgovornosti, da mora izpolniti dano obljubo, bi bili osiromašeni za dvojce pretresljivih in dragocenih dokumentov, ki so že ob majhnem poznavanju Čufarjevega življenja najprepričljiveje in najzgovorneje razkrivali njegovo veliko osebnostno podobo: O tem kaj se je zgodilo s Tonetom Čufarjem po odhodu iz Gonarsa brata Božo in Rudi Podkrajšek nista vedela nič določnega. Sicer so se pred odhodom dogovorili, da bo Čufar obiskal nju-

no sestro, pa tega iz že znanih vzrokov ni mogel storiti. Ker nista o njem ničesar izvedela iz njenega pisma, je Božo Podkrajšek iztihnopal iz taborišča sestri pismo s prošnjo, naj poizve, kaj je s Strukljem, o katerem lahko več izve na Mestnem trgu v Ljubljani. Iz sestrinega odgovora v ezopovskem jeziku, »da se z gospo z Mestnega trga sicer srečuje, vendar da štrukljev ne jedo več, ker so slabi časi,« sta brata nekaj malega izvedela o tem, da Čufarja ni več na Mestnem trgu in da se je z njim nekaj zgodilo.

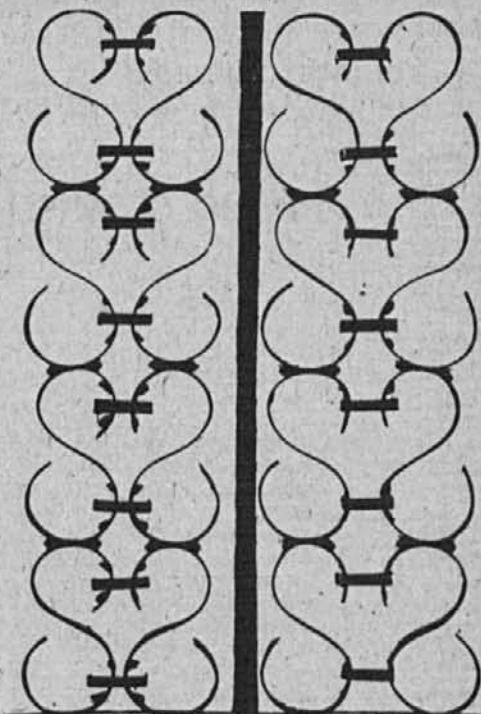
Rudi Podkrajšek je potem hranil obe Čufarjevi pismi in rokopisni osnutek »Lipe« pri sebi, ker so Italijani korespondenco s svojci taboriščnikom dovolili hraniti. Shranil jih je v platneni torbi za plinske maske, kjer je hranil svojo osebno prtljago. Podkrajška so pozneje iz Gonarsa prestavili v Renicci, kjer je v taborišču dočakal italijansko kapitulacijo. Takrat so si s silo priborili svobodo in se čez Toskano in druge italijanske pokrajine, skrivaje se pred Nemci, po marsikaterem dramatičnem trenutku, prebili do Ljubljane, kamor sta prispela Podkrajška, 12. decembra 1943. leta. Ves čas pa ga je Čufarjeva korespondenca spremljala kot logični dolg obljudbi, ki jo je dal prijatelju. Pri Rudiju Podkrajšku je potem vse to dočakalo osvoboditev.

Tedaj je v maju 1945 odšel k Vinku Münderdorferju, mu povedal, kaj hrani in povprašal, kaj naj stori z rokopisi. Ob tem je Podkrajšek prav gotovo izrazil Čufarjevo željo, da naj dobi v roke rokopis kdo od pisateljev, ki bi bil takega zaupanja vreden. Zato mu je Münderdorfer nasvetoval, naj pride čez nekaj časa (povedal mu je natančno kdaj), ko ga bo obiskal Prežihov Voranc. Po vsem tem moremo soditi, da je Podkrajšek do podrobnosti izpolnil Čufarjevo naročilo. Ob njegovem srečanju s Prežihovim Vorancem mu ni pripovedoval samo o Čufarjevem življenju v taborišču, o tem, zakaj mu je izročil pismi, temveč tudi o vsebinj prozega zasnutka »Lipe«, ki mu je bil tedaj zaradi preteka le nekaj let, gotovo mnogo bolj živo pred očmi. Pismi in literarni osnutek je izročil Podkrajšek Prežihu.⁵⁵ Tako so dragoceni kulturni dokumenti o slovenski neuklonljivosti in svobodoljubnosti našli pot v zakladnico, kjer se čuvajo največja dela naše zgodovinske preteklosti, kamor sodijo tudi številna dela in dejanja iz slovenskega narodnoosvobodilnega obdobja. Zato zahvala vsem, ki so nam ohranili tista dela, ki nam morajo biti vedno svetel zgled resnične domovinske ljubezni in družbene zavesti.

- Milica Ostrovska, Silivra Tomasini, Založba Obzorja, Maribor, 1964, str. 22, 23.
- Ustna izjava Branka Božiča, 4. decembra 1974.
- Božo Podkrajšek, »Toneta smo imeli radi«, Večer.
- Božo Podkrajšek, Ivan Rob in Tone Čufar, Naši razgledi, 11. aprila 1959, str. 164.
- Isti vir.
- Pismena izjava Branka Rudolfa, 10. novembra 1975
- Isti vir.
- Branko Babič, omenjena izjava.
- »Prijatelj«, XII, št. 2, str. 68.
- »Zenski svet«, XVI, št. 5, str. 112—119.
- »Naš kovinar« II, št. 17, št. 43; III, št. 1, str. 4.
- »Modra ptica« X, št. 2, str. 44—45.
- »Razor« VII, št. 6, str. 173—178.
- »Modra ptica« X, št. 8, str. 237—244.
- »Slovenska knjiga« I, št. 2, str. 24.
- »Razor« VII, št. 5, str. 142.
- Ustna izjava Branka Babiča, 4. decembra 1974.
- Milica Ostrovska, omenjeni vir, str. 31.
- Milica Ostrovska, omenjeni vir, str. 24.
- Milica Ostrovska, omenjeni vir, str. 24.
- Milica Ostrovska, omenjeni vir, str. 25.
- Božo Podkrajšek, Ivan Rob in Tone Čufar, »Naši razgledi«, 11. aprila 1959, str. 169.
- Ivan Kreft, Spomini, str. 203, Obzorja, Maribor 1969.
- Ivan Kreft, Isti vir, str. 203.
- Ivan Kreft, Isti vir, str. 204.
- Božo Podkrajšek, »Toneta smo imeli radi«, Večer.
- Božo Podkrajšek, Ivan Rob in Tone Čufar, »Naši razgledi«, 11. aprila 1959, str. 164.
- I. P., Spominu Toneta Čufarja in Silivre Tomasinijeve. Ob četrti obletnici njune smrti, »Ljudska pravica«, 15. avgusta 1946, str. 5.
- Pismena izjava Staneta Kumra, 12. septembra 1975.
- Emil Cesar, Pomen »Vesele scene« v obdobju okupacije, Borec, 1976.

- 30 Ustna izjava Vencija Perka, 18. junija 1975.
 31 Milica Ostrovska, Silvira Tomasini, str. 57, Založba Obzorja, Maribor, 1964.
 32 Milica Ostrovska, Isti vir, str. 39—55.
 33 Milica Ostrovska, Isti vir, str. 56, 57.
 34 Pismena izjava Ele Zupančičeve, 30. julija 1975.
 35 Ančka Vouk-Stritar, SKOJ na Poljanski gimnaziji, Ljubljana v Ilegall I, str. 450
 36 Pismena izjava Ele Zupančičeve, 30. julija 1975.
 37 Ustna izjava Angele Vovkove, 1. avgusta 1975.
 38 Isti vir.
 39 Cvetko Zagorski, Tone Cufar, Socialistična misel 1952/53, str. 615
 40 Pismena izjava Ele Zupančičeve, 30. julija 1975.
 41 Miran Jarc, Cudež nad Bistrom, Prebujenje. Slovenska partizanska proza, Založba Borec, 1968, str. 103, 104.
 42 Pismena izjava Juša Kozaka, 22. januarja 1959.
 43 Juš Kozak, Lesena žilca I, str. 357, 358.
 44 Juš Kozak, Lesena žilca I, str. 357, 358.
 45 Ljudska pravica, 15. avgusta 1946, str. 5.
 46 Ustna izjava Angele Vovkove, 1. avgusta 1975.
 47 Tone Cufar, Tovarna, Spremnna beseda, str. 31. Založil Kulturno umetniški klub Tone Cufar pri Zvezi kulturno prosvetnih organizacij občine Jesenice.
 48 Ustna izjava univ. prof. dr. Alberta Cebulja, 24. januarja 1975.
 49 Ustna izjava Rudlja Podkrajška, 27. novembra 1974.
 50 Jože Vidic, Beg z morišča, str. 385, 386.
 51 Ustna izjava univ. prof. dr. Alberta Cebulja, že omenjeni vir.
 52 Pismena izjava Franca Mišiča, 6. februarja 1975.
 53 Univ. prof. dr. Albert Cebulj, Isti vir.
 54 Jože Vidic, Beg z morišča, str. 386.
 55 Pismena izjava Franca Mišiča, 6. februarja 1975.
 56 Jože Vidic, Beg z morišča, str. 386, izjava Milice Novakove.
 57 Enako pripoveduje Franc Mišič, v že omenjenem pismu.
 58 Ustna izjava univ. prof. dr. Alberta Cebulja, 24. januarja 1975.
 59 Ustna izjava Rudlja Podkrajška, 27. novembra 1974.

Tone Čufar

ŽELEZOBETON

»Železobeton posvečam spominu značajnega in kremenitega jeseniškega kovinarja
 ANTONA THALERJA

POPOTNIK:
 Čudo mogočno, čudo prelepo
 razkriva se mojim očem:
 Iz razorane zemlje
 je vstalo mogočno mesto.
 Zravnani so griči, zasute kotline,
 po širni ravnini speljane so ceste,
 ob cestah širokih so hiše visoke,
 v hišah pa sončni domovi ljudi.
 Takoj si ogledam to čudo prelestno,
 ki v sončnem odsevu blesteče žari.

GLAS IZ ZBORA:
 Ne hodi, popotnik, naravnost v mesto!
 Poglej: zajezili široko smo cesto.

POPOTNIK:
 Kdo mi ubrani v mesto prostrano,
 če vleče me tjakaj srce neugnano?

ZBOR:
 Mi, ki zgradili sončno smo mesto,
 s tlakom pokrili sleherno cesto,
 mi ti zastavljamo svobodno pot.

POPOTNIK:
 Od kod ste, vi mrki in črni ljudje?

ZBOR:
 Iz krajev trpljenja.
 Mi smo stvaritelji vse te lepote.
 Zdaj pa odhajamo znova drugam,
 da s trudom napornim, krvavimi žulji
 preoblikujemo mrtve krajine
 v žive dokaze naših stremljenj,
 za potrdilo našega dela,
 smisla in vrednosti naših življenj.

POPOTNIK:
 Čuden ponos in neznana prevzetnost
 diha iz vaših besed.
 Vi niste ustvarili vseh teh lepot!
 Grda, zamazana, suženjsko sklonjena bitja
 ne morejo čarati sončnih krasot!

GLAS IZ ZBORA:
 Tvoja misel nas tepta in ponižuje!
 Ti ne spoštuješ našega dela
 in ne razumeš, da je trpljenje
 upognilo naša telesa.
 Vdajaj se slepi nasladi svojih oči!

ZBOR:
 Nas pa preziraš
 in ne doumeš, da so naše moči
 v soncu ožgane, v znoju umite,
 v delu težaškem močno prekovane
 in v mrazu kaljene sile sveta.
 Vsa dela gredo skozi nas.
 Mi smo priče spočetja
 in rojstva vseh ustvaritev.
 Spoznali smo nevarnost kamnolomov,
 temo in muko rudnikov globokih,
 hudo vročino plavžarskih peči.

POPOTNIK:
 Iz kamnolomov je vstalo to mesto?

ZBOR:
 V njih smo izbrusili marmorne skale
 in poiskali vsega, kar dali
 so kamnolomi za kras teh palač.

POPOTNIK:
 Kaj ste dobili v rovih pod zemljo?
 Tam ni svetlobe in ne lepote,
 ki jo razkrivajo hiše visoke.

ZBOR:
 V rovih so gnezda različnih kovin.
 Premog iz temnih podzemskih krtin
 greje udobne, razkošne domove,
 kuri visoke, sajaste plavže,
 kjer se iz rude železo tali,
 snov in vsa sila močnih travverz,
 ogrodja, nosilci vseh velikih stavb.
 Opre obokov, stolpov, kaminov,
 prekopov in dolgih mostov.
 Delo, le delo vse to zgradi,
 kjer je pa delo, smo tudi mi.
 Naše roke so življenja pogon,
 naše stvaritve pa silen
 Mi smo graditelji sončnih krasot!
 in trden železobeton

Napisano pomladi l. 1932.

Pesnitev je bila objavljena v reviji »Mladi plamen«, delavski mladinski list, 1934 (leto VI), števil. 5—7 (maj, junij, julij).

Valentin Polanšek

ZBIRAJO SE MISLI

in prisebnostno sonce
postaja zasmeh
nujnih silnic
in morebitnih izogibališč,
kot bi objemal
davno oboževano
dekle.
Poslastica vihravemu srcu
ni popoprana s pekočo vestjo.
Odstopi,
prijatelj,
tole mesto!
Tudi to progo
so že davno ukinili.
Premalo se zanimaš
za vozne ređe,
ki so vedno kratkoročni,
odkar si pobegnil
iz tukajšnjih dekliških src.
Živimo
iz rok v usta
in hvalimo
skalpel in vsako revolucijo,
ki pride od spodaj
in ki jo
vodijo
ljudje velikih src!

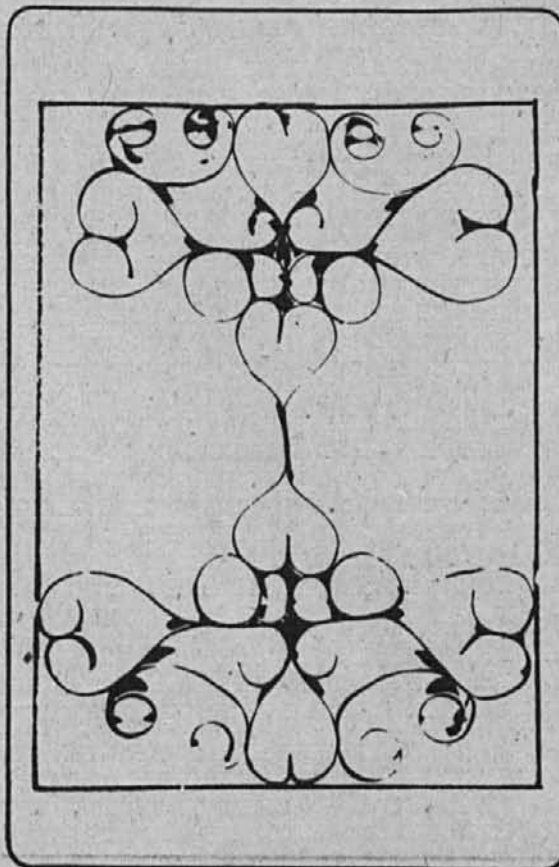
Izdavi se,
izdavi vse,
kar ti samo spominsko
razjeda dušo,
izruvaj se,
izruvaj vse,
kar ti kot varljiva skrivnost
uspava
zavest!
Ven
iz popustljivega samoljubja
in vrtolomnih pričakovanj!
Kako
boš živel
jutri,
ko se še danes
otepaš
včerašnjosti?

LEPO ZAOKROŽEN

ko jabolko sočno kipeče,
želim dozoreti
v uravnovešeno jesen,
ki ne razmetava
dobrih sadov
na vse vetrove,
četudi je medtem
mladež iz moje krvi
pozobala
marsikatere golence
prihranjenih želja,
ki so preživele
mladostni maj,
a jih je pobrala
poletna povodenj
zrelejših let.
Sij v naših očeh
in naših obrazih
vendarle ni ugasnil,
zato upajmo
preko jeseni,
da ostanemo sveži
ko jabolko sočno kipeče.

SORADOST

V sozvočje
tvojega radovanja
sem radostno
stopil
in sprejeli
ste me
kot že vedno
pričakovanega gosta.
Jaz pa sem
v trenutku
dozorel
za neizmerljivo
življenjsko dobo.
Doslej
sem črpal
zadovoljstvo
iz tuje in svoje
dobre volje,
zdaj
pa sem se dvignil
v občestvo
zavestnega sobivanja:
sočloveka
s soradostjo!

ISKRE

Naj vas sipjem
v spitano dremavost,
naj enega ali drugega
prežge
skozi solze
tistih zavržencev,
katerim se ni posrečilo,
da bi umrli
siti in na varnem.
Praznih rok
hodim od ušesa do ušesa.
Edino veselje
imate z mano,
ko odhajam,
ne da bi nadlegoval
s takimi idejami,
ki preživijo
tudi smrt tistih,
ki so siti in na varnem
in še dremavo živijo.
Lahko se zgodi,
da srečam nekoga,
ki bi iz mojih isker
razvnel požar,
da bomo sredi noči,
kot ob belem dnevu,
govorili,
peli
in delali
po naše!

Andrej Kokot

ODMEVANJE

Jutro
sonce
noč

jezik
zemlja
smrt

rojstvo
kamen
krt

jutro
sonce
noč

ZADREGA

Mreža
stkanih
pasti
je zadrhtela

naščuvana
roka
grabi
za
plen

in
glej

v
mrežo
nastavljena
soncu
se
je
ujela
ptica
noči

DA BO VSAJ VIDEZ SOČUTJA

V trudno strnišče
kljuvajo vrane.
Veter odnaša
izsušene grude prsti.

Sonce brezbrizno
pritiska v strmi odor.
Njiva je sama
s svojo dobroto.

Posejal jo bom
z odvečnimi zlogi
svojih besed,
da bo vsaj videz sočutja.

LE ČEMU

Prokleti čas
svinčeno leze
po kotanji mlačni
in izprljen up
v črne kolobarje mauric rine.

Utrujena zenica
se več ne spušča v pogovor
z izsušeno rebro
rodne grude,
ki vztrajno prosi
solz sočutja.

Nihče
trenutke večne
več ne spremeni v čas dogajanj.
Bogovi upov
so že zdavnaj
izničili podobo svojo.

Mi pa smo še tu,
kot potemnele skale
brezbrizno gledamo v nebo teme.

Le čemu
še ta svetloba mračna?

TRENUTEK VEČNOSTI

Speče melodije
so umrle v molku
in zaprle cvet čarobne rože.

Nad tihim upom
zakrilil je kragulj
in se spremenil v resničnost.

Preizkušnja svoje ure šteje.

ŠE JE ČAS

Zbiranje
odvrženih želez
bilo je zaman.
Grmade
je sproti
razžirala rja.

Ponos
naš smo prezgodaj
razdali
burnim valovom nasilja.

Izbrušene
osti soncu
bodejo v oči.

Tema napoveduje
svoj čas.
Vendar
sveže krtine
še ponujajo
svoja zavetja,

da zagrebemo seme pravice.

VRANCU BELIH BESED

Vrancu belih
besed
so zaprli pot
do črede ljubezni.

Ponorela kopita
krešejo iskře.

Prosili so veter,
da ublaži
zanos podivjane živali.

Toda prošnja
rešitvi je bila prepozna.

Nad pogoriščem
neslutnih strasti
ždita žalost in smrt.

NAD MOJO DUŠO

Nad
mojo dušo
so zvalili
vesoljno noč
in vse prokletstvo
naših dni.

Molk
je prehitel jezik
in zagrnil
vso grmado gnusa,
vključno s koncem.

Zdaj
si utiram pot
v svet tišine,
skrivnosti
spečih melodij,
sreče nemih.

Zdaj sem
riba
uklesana
v kamen molka
in moj svet je lep
in tudi smrt bo tiha.

VRAČANJE

Iz nemih ust
zeva praznina teme.
Tišina spremlja
moreče vzdušje
večnih trenutkov.

Daleč nekje
je slutnja
rdečih vzponov.

Težki koraki
vznemirjajo čas.

V zenice strahu
se vrača veselje.

Pričakovanju
odpirajo dver.

Marjan Čufar

JUTRO VSEH

1.

Glej, v kapljah sneg, v snežinkah dežni spekter
s padali pada iz morja v nebo.
Z namenom neizraznim lumin veter
iz vakuumu izruval je drevo.

In s solzno žejo ljubim reki kožo;
z dotiki ustnic čutim pot in dan,
ko v prsih vode bom zagledal rožo,
smaragdni list veselja, njeno dlan.

2.

Pobarvan s čutnim zvarkom čiste sile
iskalec morja v niču dimenzij
napihnil je balon idejne svile
in z veslom nog razbil kristal vizij.
Brezčasni prostor v brezprostornem času
ravnine lepi v lameliran zvok
in v tem navidezno nastalem glasu
izlije se v veselje zvezdni sok.

3.

Trinožni prostor, dodeljen omembam
navzočih dejstev iz prvinskih del,
je neoblikovan dodan spremembam,
kot ohromeli list v mehak predel.

To pojasnilo si prilašča jasnost
osuplo in pripravljenost besed,
očitno nezmožljivost, čisto glasnost
in astrološko poudarjen red.

4.

Nevzdržna smer pomeni dovoljeno
slovesnost žalnih ur tlačiti v meh
občutkov, v leto izgubljenost,
ki se med drevjem himen pači v greh.

In mističen učinek spoštovanja
se včasih neopazno zaredi
v figurativnem valu plapolanja
pogovornih seans in tu zaspi.

5.

Nagon se je zbištril v sobanah spanca,
z drgetom hladnih perutnic je vstal
in stopil na leđeno sled neznanca,
življenjski pršec ga je s slo navdal.

A najbolj čudno hudodelstvo mrtvih
je, da v ljubezen vnašajo spomin
na neiskan objem v negibnih prtih,
naslikanih na zemljo bolečin.

6.

Bila je daljnovidna noč pred mano,
kot stiska zvočne hoje violin,
zdaj tujost časa zleknjena v poljano
soglasnih zvez namaka dno strmin.

Saj več ne vem kje v tej starinski vlogi
naj najdem emajliran cikel črk,
arhiv besed v spoznavnostni podlogi
je v tihoglasnih solzah blodno mrk.

7.

Vsa opoldnevna slast noči zelenih
v najskrivnejših zvonovih zadoni,
pogled zave se v jutrih izgubljenih,
ko zbor življenja poje iz noči.

Bolj svetlotemno je le steklo morja,
tok tihe volje in nebo samot,
že cvetje dni dotika se obzorja
in plamen sveč poganja iz skalnih gmot.

PRED SPANJEM

Le kaj si iskalo
detece malo
v mojih očeh?

Le kaj si želelo,
da si jokalo,
ko jok je nasmeh?

Zvečer, ko se strne,
ko noč jih razgrne
vtise, novice in želje,
zasije toplota, veselje
v tvojih očeh.

Ne najdeš jo v meni
toplote, svežine,
zaspati ne moreš takoj,
ker mamica tvoja
nasmeha ni našla nocoj.

ODKRITJE

Vse, kar v mladosti
je ostalo še neznano
odkrivajo koraki tvoji,
ko z drobceno nožico
svet odpiriš si za mano.

In glej, kako je to lepo,
že davno ovenele trave
ozele in vse, kar dano je,
da oživi ob tebi,
čarobno staplja se v oči sanjave.

NEKOČ

Nekoč mi bo tvoj hrup le melodija nežna
otročka leta — tako bežna
jaz pa želela si bom, starka, — vsa betežna
tvojih malih vragolij,
a dlje od sladkih melodij
otročstva, boš ti tedaj
in če prišla boš kdaj
nazaj do mene
si tujki bova nepoznani
in kot računi poravnani
ostali bova stiskajoč roke,
pa kot so črte v dlani
prekrižane na vse strani
tako mi boš odšla še ti —
o moja draga, sladka hči.

NE ČAKAJ

Ne čakaj, da te izgubim za vedno.
Pomagaj, da te še dobim za vedno.
Podoba svojo vezem v tebi
srebrne niti srečnih dni
ti v sončne pentlje jih povijem —
ne s solzo, z upanjem zalijem
tvojo mlado bit, ki od spočetja
polna cvetja hiti v naročje se spočit,
da bi potlej
še bolj kot prej cvetela
da bi potlej kot nikdar prej
v naročje zopet poletela —
vsa mlada, vsa blesteče lepa.
Naj upam, da mi pozlati
podoba moja.
Naj upam, da jo posrebriš
podoba moja
v svoji mladi — kot studenec čisti vodi.

ŽELJA

Ure in ure soncu šepčem,
dajem ti sonce,
zate trepečem.

Ure in ure z vetrom ostajam,
v počutje breztežno
z grenkobo se spajam.

Misliš, da morem sonce poslati?
Misliš, da upam ljudem ukazati,
niso te oni v srcu nosili,
niso življenja v tebi čutili,
ko si v ljubezni se komaj spočelo,
ko si živeti komaj začelo.

Jaz pa sem dvoje,
odkar te nosila pod srcem
kot misel ljubečo,
dvoje sem biti sama postala,
sebe in sonce — vse bi ti dala.

PRED LETI

V naročju te iščem,
v spominu poljubljam
prvi nasmeh.

In najdem v objemu oba —
svojo podobo pred leti
polno zanosa in nade
in tebe sin moj,
ki sila življenja te krade
sedaj — ko zdi se prezgodaj,
da vse bi ostalo le malo,
premalo za naju oba.

PREGLED ARHEOLOŠKIH NAJDB IN NJIHOV POMEN V RADOVLJIŠKI KOTLINI DO KONCA ZGODNJEGA SREDNJEGA VEKA

I.

Sam zemljepisni pojem — radovljiška kotlina — moramo takoj na začetku jasneje označiti in nekoliko dopolniti. To področje spada v širšem zemljepisnem smislu v t. i. ljubljansko kotlino in je njen skrajni severozahodni del. Je stečiče dveh večjih rek — Save Dolinke in Bohinjke, ki se pri današnji Radovljici zlivata v enotno Savo.

Ravninski del je posledica morenskih nanosov nekdanjih ledeniških tvorb, ki so imele stičišče na tem prostoru v glavnem velikem savskem ledeniku. Sicer pa radovljiška kotlina leži tik ob vznožju jugozahodnih Julijskih Alp in je omejena z gorskimi vencem, ki ga sestavljajo trije različni zemljepisni pojmi. Na zahodu in severozahodu jo obdajajo predalpske planote — Jelovica, Pokljuka in Triglavsko pogorje, kar sodi v okvir zemljepisnega pojma Alp. Sem štejemo tudi greben Mežaklje.

Severno in severovzhodno mejo pa sestavljata dva različna zemljepisna kompleksa. Pri tem mislimo na gorsko verigo Karavank in pa skrajni zahodni del Kamniško-Savinjskih Alp, ki ga predstavlja greben »Reber«, ki se vleče od Most pri Zirovnici preko Dobrče proti vzhodu.

K pravkar opisanemu področju pa moramo pritegniti še Gornjesavsko dolino in bohinski kot. S tem smo sicer razširili zemljepisni pojem, ki je podan v naslovu; vendar je to zaradi problematike, ki jo bomo obravnavali, več ali manj potrebno v zvezi z njimi, pa bo izginila tudi zgoraj podana meja med ravninskim delom in višje ležečimi področji — Karavanke, Pokljuka, Jelovica —, ker celotno območje — ravnina in gorski venec, ki jo obdaja, — tvori enoten kulturni prostor, ki je bil skozi celotno zgodovinsko obdobje do pred dobrih sto let, močno pogojen predvsem s stališča gospodarstva in prometnih zvez.

II.

Predno začnemo s samo obravnavo posameznih obdobij, moramo narediti bežen pregled aktivnosti, ki so pripomogle k razumevanju prazgodovinskih in zgodovinskih obdo-

bij na našem območju. Treba je poudariti, da se bomo pri tem naslonili predvsem na vire, s katerimi se ukvarja materialna zgodovina, to je arheologija. Le-ti pa so za visoko Gorenjsko v primerjavi z ostalo Slovenijo — predvsem Dolenjsko — skromni, ozir. siromašni. Razvoj arheološke znanosti je nekako obšel naše obravnavano področje. Res je sicer, da so na Ajdovskem gradu v Bohinju opravili eno prvih arheoloških izkopavanj v današnji Sloveniji — l. 1849 — vendar je s tem, ko je bila dana pobuda za nadaljnje delo na tem področju, ta aktivnost več ali manj zamrla. Tako smo ostali v zadnjih stodvajsetih letih takorekoč izven interesne sfere arheološke dejavnosti. Edina svetla točka je še vedno sistematično izkopavanje na Bledu — prazgodovinska in zgodnje srednjeveška nekropola na Pristavi, ter slovanske najdbe »Na sedlu« pod blejskim gradom in na Otoku. Vsa ostala arheološka dela so se omejila v glavnem na topografska, zaščitna in sondažna dela, kar pa ne prinaša in ne omogoča pomembnejših temeljnih zaključkov. V nadaljnjem bomo poizkušali podati bežen pregled zgodovine raziskav na našem področju do druge svetovne vojne.

Prvi znani »raziskovalec«, ki se je zanimal predvsem za Ajdno in Belščico, je bil doma z Javornika. To je bil zdravnik Janez Krstnik Peterman (1652—1696), ki je v zvezi z ljudskimi govoricami o bogatih grobovih poganov na Belščici sklenil, da jih poišče in izkoplje. Koliko je pri tem imel uspeha nam danes ni znano (Slov. biogr. leks. 1925—1932, II, 323 s.; A. Rjazancev, Zelezar IX/5—6, 1960, 9 ss.) J. Vajkari Valvasor pa je bil prvi, ki je z našega področja posredoval podatke v pisani besedi. V Svoji Slavi vojvodine Kranjske je zbral njemu vse dostopne vire in podatke, ki pa so čisto temeljni na ustnem izročilu in govoricah, ter brez kritične presoje in obdelave (J. V. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain IV. 1689.)

Natančno sto let kasneje pa je izšlo drugo temeljno in širše zasnovano delo. Francoz Baltazar Hacquet (1739/40—1815) je leta 1789 izdal zadnji četrtil del svojega dela Oryctographia Carniolicæ. Sicer je bilo njegovo pisanje namenjeno predvsem geološko-naravoslovni smeri, vendar je kot temeljit opazovalec,

potopisec in materialistično usmerjen mislec, podal v tekstu in kartah — zemljevidih pomembne podatke, ki danes za zgodovinoslovje veliko pomenijo.

Z istim namenom kot Peterman je leta 1831 na Belščici kopal nadplavžar Wilman z Javornika. Njegovo prizadevanje pa menda ni rodilo uspeha (A. Rjazancev, Zelezar IX/7—8, 1960, 122 ss.)

V bohinskem kotu pa se je zanimanje, vezano na arheološke najdbe v širšem smislu začelo po objavi članka Die Voche — in zgodovinarja Richterja v Yllyrisches Blatt leta 1821. Temu je sledil leta 1848 t. i. »Cos-tov potopis«, ki ga je napisal Henrik Costa (H. Costa, Reiseerinnerungen aus Krain, Ljubljana 1848, 179 ss.). Oba avtorja sta prvič ponela v široko javnost ime Ajdovskega gradca. Posebno pozornost je vzbudil zapis o zbirki izkopanin, ki sta jo zbrala učitelj Jakob Mencinger (1826—1891) iz Bohinjske Bistrice in kaplan Anton Brenc.

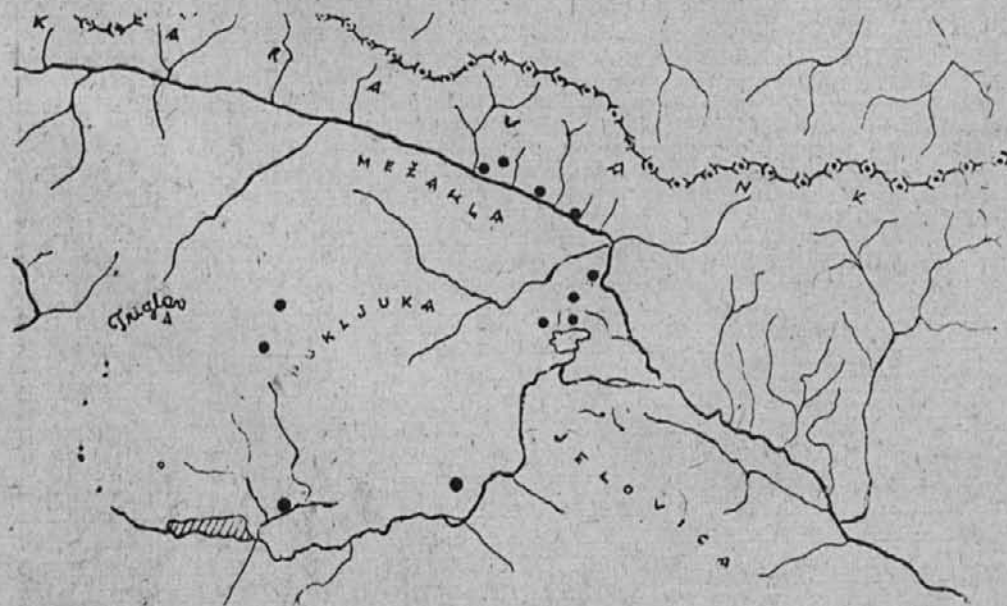
To pisanje je spodbudilo in privabilo A. von Morlota z Dunaja, da je skupaj z metalurgom in geologom F. Sprungom leta 1849 začel izkopavati na Ajdovskem gradu. Svoja odkritja je publiciral v dunajski reviji Jahrbuch der K. K. geologischen Reichsanstalt, I. Jahrgang 1850, II. Viertjahr, 199 ss. z naslovom »O sledovih utrjene rimske železarske delavnice v Bohinju na Gorenjskem«. V javnosti je ta članek vzbudil velik odmev in polemike glede časovne in kulturne pripadnosti izkopanega materiala. Po stopinjah Morlota je šel čez štirideset let — 1888/89 — knez R. von Cindischgratz z Bleda. Izkopaval je na Dunaju in Trebežu pri Jereki.

Druga polovica devetnajstega stoletja pa je čas aktivnosti Alfonsa Müllnerja (1840—1918) iz Velikova na Koroškem. Müllner je kot uslužbenec Deželnega muzeja za Kranjsko — sedanji Narodni muzej v Ljubljani — opravljal posle terenskega delavca in kustosa. Njegovo življensko delo je knjiga Geschichte des Eisens in Krain, Goerz und Istrien, ki je izšla leta 1909. Pri zbiranju gradiva zanjo je obhodil in preiskal tudi tukaj obravnavana področja. Posamezne arheološke najdbe, ki niso bile direktno vezane z njegovim interesnim področjem — železarstvom — pa je objavljaval v muzejskem glasilu Argo, ki ga je sam pisal in urejal. V tem času je pisal tudi Anton Koblar svojo Zgodovino železarstva na Kranjskem.

Prvi pravi arheolog, ki je prehodil te kraje, je bil prof. Valter Smid (Walter Schmid) doma iz Komende. Deloval je na področju Bleda, Bohinja in v Karavankah. Samih izkopavanj pa se je lotil le na Bledu in v bohinskem kotu. Leta 1908 je obiskal Javorniški Rovt, Belščico, Ajdno in Završnico. Smid je tudi prvi kritično ocenil in primerjal ustno izročilo ter Valvasorjeve zapiske s stanjem na terenu. Med njegova pomembnejša dela sodi izkopavanje na Ajdovskem gradu in v Nomnju v letih 1936—1938.

Poudariti je treba, da so danes arheološko pomembne lokalitete že zgodaj vzbudile zanimanje posameznikov. Predvsem gre pri tem za tiste objekte, ki so bili vezani na bogato ustno izročilo in so vizuelno učinkovali. Posebno ustno izročilo o raznih zakladih in podobnih rečeh je od časa do časa razburkalo kri nekaterih domačinov, ki so se podali na lov za »šaci«. O njihovih uspehih ali neuspehih pa danes ne vemo ničesar zanesljivega. Sledovi njihovega početja so še danes vidni.

S tem smo poizkušali podati bežen pregled važnejših starejših aktivnosti, ki so bolj ali

Karta 1 — prikazuje razprostranjenost najstarejših najdb (kamnitih artefaktov, sekir in koščena igla)

manj vezane z arheologijo. Novejša arheološka dela pa bodo opisana in navedena pri obravnavi posameznih najdišč in problemov, ki so z njimi v zvezi.

III.

Cloveško bitje skozi ves svoj razvoj troje bojev: s samim seboj, s sočlovekom in z naravo. Poslednji je najdaljši in najbolj usoden; daleč v megleno preteklost sega in ga je komaj zaznati. Le skromni sledovi ga razodevajo in po zginjajočih črtah se mu da slediti, a le v obrisih. Ti obrisi pa so na našem področju še bolj megleni kot drugod po Sloveniji. Vzrok temu je dvojen. Upoštevati moramo samo zemljepisno lego »Visoke Gorenjske«, ki je po geografskem značaju najbolj vrinjena v visokogorski masiv in pri tem moramo upoštevati, da se je ledeniški masiv precej kasneje umaknil in ustvarih človeku ustrezne pogoje za ZIVLJENJE. Pri osvajanju življenjskega prostora pa je važna tudi direktna oddaljenost od izžarevanja ledeniških centrov.

Slovenija, kot je v današnji formalni obliki, je po svoji legi zemljepisno-metereološko in sploh v današnjih turističnih pogojih področje velikih sprememb. Le dobrih 200 km nas loči od pasu, ki je že pod vplivom toplega Sredozemlja. Ob koncu zadnje ledene dobe in tudi med njo je bilo to dejstvo zelo pomembno. Medtem ko se je v ravninski Franciji, kjer imamo za najzgodnejšo dobo človeške zgodovine največ dokazov in najdišč, led hitro umikal in s tem ustvarjal rodovitno in človeku primerna okolja, je imela današnja Slovenija glede na svojo geomorfološko barvitost veliko manj možnosti. Pri tem mislimo na dejstvo, da se je v času talitve ledeniških tvorb pri nas v primerjavi z ravninskimi predeli zahodne Evrope — Francija, Španija in predeli severovzhodno od Alp — ustvarjal le malenkosten procent ozemlja, ki je bil človeku v tedanjih pogojih vabljen in ugoden za stalno življenjsko okolje.

Preprosto kronološko-časovno gledano so imeli ljudje v ravninskih predelih precej več »časa« — in možnosti za razvoj že obstoječih in odkrivanje novih možnosti, kot v področjih, ki so zemljepisno razgibana. Drugi vzrok, ki nam otežkoča umevanje in spoznavanje človeka pri nas pa je pogojen s stanjem raziskav. Sledovi, ki so nam na razpolago so skrajno siromašni. Znanih nam je dvanajst najdišč.

Od teh je le eno sistematično sondirano in nam danes nudi le nekakšen splošen vpogled v najzgodnejše obdobje; prisotnosti človeka pa nam direktno ne potrjuje. Težkoča je tudi v tem, da najditelji, ki so na tem področju delovali v imenu in okviru tehniškega muzeja železarne Jesenice ne posredujejo zadostne dokumentacije, ki je za pravilno vrednotenje potrebna. V zvezi s tem in dejstvom, da ta material ni nikoli prišel v roke ustreznih strokovnjakov — moram pa omeniti, da je dr. S. Brodar videl te najdbe, vendar v zvezi z njimi ni dal uradne izjave — se moramo zadovoljiti s pomanjkljivimi dostopnimi viri v literaturi.

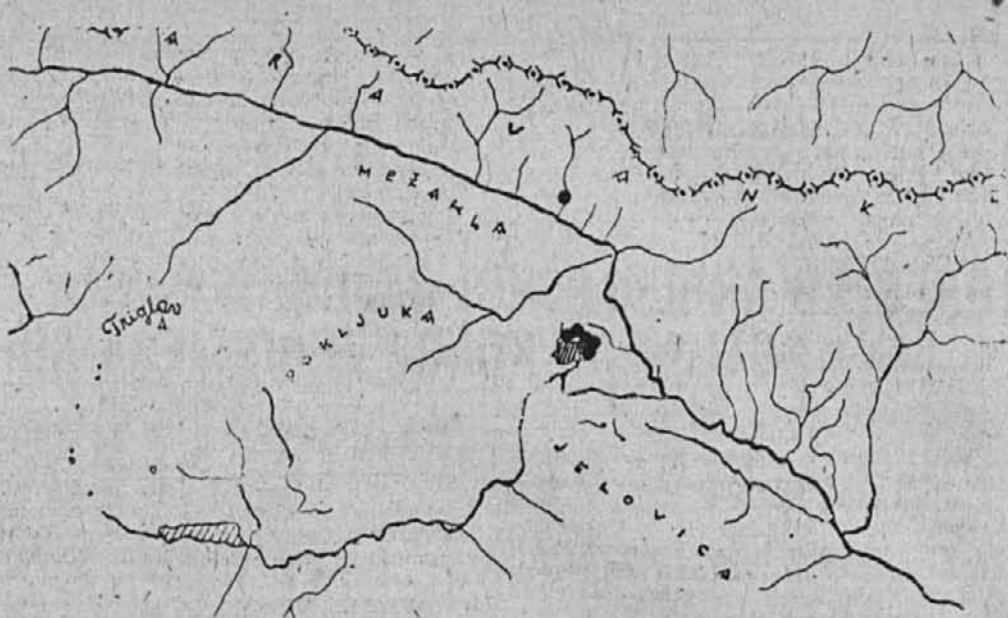
Dokumentacija v arheološkem smislu je torej nezadostna. Registrirana najdišča so naslednja (Karta 1).

1. Borovlje — Javornik. Leta 1960 je J. Bertonec našel na vrtu artefakt — pripomoček — orodje pračloveka (slika 1). Po podatkih naj bi prišel na mesto najdišča s prostora javorniške valjarne. Danes je menda v privatni lasti (A. Rjazancev, Zelezar IX/5—6, 1960, 91 s.)

2. Belško polje. A. Rjazancev je našel na Belškem polju, v smeri proti Strugam »lepo obdelane artefakte nožkov in strgal in tudi odbitke vseмогоčih variant«. (A. Rjazancev, X/4, 1961, 118 s.)

3. Jesenice. Po prvi svetovni vojni je bila na Jesenicah najdena kamnita sekira. Našel jo je na svojem vrtu poleg bivšega »Cufarjevega kopaljšča« pokojni Ivan Hafner. Bila je kladivastega tipa (A. Valič, Varstvo spomenikov 8, 1962, 223 s.; A. Rjazancev, Zelezar V/6, 1960, 91 s.)

4. Jelenkamen nad Jesenicami. Na t. i. »Klobučni« je pokojni Janez Ramovž našel koščevo iglo (slika 2), ki jo danes hrani tehniški muzej železarne Jesenice (A. Valič, o. c., 223 s.)

Karta 2 — kaže razprostranjenost bronastodobnih najdb

5. Bled. Na prostoru nekdanje »Hočevarjeve hiše« — danes Vino Bled — so pred kakimi petnajstimi leti pri zemeljskih delih našli kamnito sekiro (slika 3.)

Prvotno naj bi bila kladivastega tipa, a je bila predelana v dletasto (P. Petru, Varstvo spom. 8, 1962, 223 s., Tab. 8/3)

6. Rečica pri Bledu. Pri zidavi hiše posestnika Pora so leta 1900 našli kamnito kladivasto sekiro, ki je bila prodana Narodnemu muzeju v Ljubljani. Bila je iz porfirja, dolga 17 cm. Danes je izgubljena. (B. Saria, Carinthia I, 132., 1942, 92 s.)

7. Zasip. Pred prvo svetovno vojno je bila najdena kamnita sekira kladivastega tipa v Zasipu pri Bledu. Prišla je v Narodni muzej v Ljubljani in je danes prav tako izgubljena (S. Gabrovec, Dela SAZU 12, 1960, 3 s., op. 3.)

8. Lipanca na Pokljuki. Kamnita sekira je bila najdena tudi na znani poključki planini Lipanci. Podrobnejši podatkov in dokumentacije pa žal nimamo (V. Stribar, Geograf. zbornik 3, 1955, 329 s. op. 21.)

9. Studor v Bohinju. Leta 1959 je A. Rjazancev v Studorju našel artefakta in okruška (A. Rjazancev, Teh. priloga Zelezarja V/2, 1963, 44 s.; S. Gabrovec, Varst. spom. 7, 1960, 310 s.) (slika 4.)

10—11. Isti avtor navaja najdbe dveh kamnitih artefaktov iz leta 1961 na Rudnem polju in Spodnjih Gorjušah.

12. Poljščica pri Gorjah. Pri Poljščici se nahaja skalna votlina z ledinskim imenom »poljšiška cerkev«. Tu so se vršila več let raziskovalna dela arheološke sekcije SAZU. Direktnih človeških sledov niso našli, vendar je stratigrafska slika pokazala, da je verjetno ta votlina bila občasno človeško zavetišče ali postojanka. V zemeljskih plasteh so bile najdene živalske kosti — alpski svizec, — ki naj bi bile ostanek lovskega plena in hrane prazgodovinskega paleolitskega človeka (M. Brudar, Varstvo spom. 13—14, 1970, 147 s.)

Kamniti artefakti in odbitki — primitivna orodja prazgodovinskega človeka — se nahajajo delno v tehniškem muzeju železarne Jesenice in so brez najdiščnih podatkov ter dokumentacije — nikjer registrirani, — deloma pa se nahajajo v privatni zbirki najditelja in so nam nedostopni. Naša presoja bo zato le splošna in okvirna.

Vsekakor gre v večini za izdelke človeških rok — artefakte. To nam potrjuje tudi material — kamen — iz katerega so izdelani. Zastopani so roženci raznih barvnih odtenkov sive, rjave in zelene barve in belo patinirani ter rumeni kresilniki — pri tem mislim le na material, ki je na razpolago v tehniškem muzeju. Vsekakor pa so rezultati dela človeške roke, ki jih je obdila od ustreznega kamnitega jedra, ki je služilo kot surovina. O izvoru surovinskega materiala pa lahko domnevamo, da je bil, ali prinesen od drugod, ali pa so bili uporabljeni ustreznimi prodniki bližnjih rek in potokov. Na drugo možnost nam namiguje stara prodniška skorja, ki se je na nekaterih artefaktih fragmentarno ohranila.

Tipološka, časovna in kulturna — zgodovinska opredelitev pa nam povzroča precejšnje težave. Tu naj navedemo mnenje dr. Mitje Brodarja, ki je izjavil, da po njegovi presoji in mnenju dr. Srečka Brodarja — slednji je del tu obravnavanih artefaktov imel v rokah — artefakti niso tipološko in kronološko izraziti.

Obdelava — retuširanje — posameznih orodij je pomanjkljiva in neizrazita, tako, da skoraj ne moremo ločiti namenskih retuš in retuš, ki so nastale pri sami rabi posameznih primerkov. Največja »hiba« teh najdb pa je totalna odsotnost arheološke dokumentacije, ki je pri vrednotenju najdb te vrste najmerodajnejša. Zato danes ne moremo brez predhodnih sistematičnih kontrolnih raziskav, pripisati naših najdb nobenemu paleolitskemu kulturnemu faciesu v okviru Slovenije in sosednjih področij. Tudi glede neolitika — mlajše kamene dobe — smo v škrpicah. Zankrat lahko rečemo le, da so ti artefakti najprimitivnejši znani pripomočki človeka na našem področju, ki jih je sam izdelal in tudi uporabljal. Zanimivo je tudi to, da nahajamo kamnite pripomočke in orodja sporadično v plasteh, ki pripadajo bodisi halštatski in celo zgodnjerednjeveški periodi.

Človek je v danem trenutku pri določenih delih uporabljal tudi določena orodja, ki so se mu zdela najbolj priročna in ustrezna. Saj tudi danes dobimo na kmetih t. i. kamnite »možnarje« in žrnje, da o brusih ne govorimo.

Jasnejšo, časovno in kulturno podobo in oporo pa nam nudijo ostale najdbe — kamnite sekire in koščena igla. Kamnitih sekirkladiv je bilo najdenih pet. Od teh natančneje poznamo le dve: Hafnerjevo sekiro z Jesenic in sekiro z Bleda, najdeno na prostoru podjetja Vino Bled. Ostale tri primerke poznamo le na podlagi literarnih virov. Najmanj vemo o sekiri, ki je bila najdena na poključki planini Lipanci, o kateri nimamo niti tipoloških podatkov. Hafnerjeva sekira z Jesenic je tipičen primerek kasneolitskih in eneolitskih sekirk ali kladiv, ki imajo luknjico za toporišče. Temu tipu naj bi pripadala tudi primerka z Rečice in Zasipa. Vendar o tem nimamo sigurnih podatkov. Drugi tip pa je poznan v enem primerku z Bleda — Vino Bled. Gre za t. i. dletasto sekiro.

O tipološki pripadnosti primerka s planine Lipance pa, kot je bilo že rečeno, ne vemo ničesar. Preostane nam torej še kratka kulturna in časovna oznaka gradiva. Za njegovo opredelitev naj nam zadostuje ugotovitev, da imamo vse kose zastopane tudi na Ljubljanskem Barju (za dletaste sekire — glej J. Korošec, Zgodovina Ljubljane, 1955, 317 s., tab. 9/3, 5; za kladivaste sekire glej pri istem avtorju, o. c., 318 s. tab 10/6). Okvirno so datirane v kasni neolitik in eneolitik vključno še zgodnjo bronasto dobo, se pravi v čas okoli leta 2000 p. n. š. Poleg Ljubljane

skega Barja pa to sekire poznamo še iz Šumenka pri Domžalah, Zabnice, Trzina, Maribora in okolice Zagonja, Krasa, Dolenjske in drugod. V isti časovni in kulturni okvir moramo staviti tudi koščeno iglo z Jelenkamna. Gre verjetno za primerek igle, ki se je uporabljala za pletanje mrež. Tudi zanjo imamo največ paralel z barjanskih najdišč in področja Krasa (F. Leben Arheol. vest. 18, 1967, 43 ss., Tab 10/19; 22/20-23.).

S tem smo podali časovni okvir za naše najdbe, ki je sicer zelo širok — 2300 do 1500 p. n. š. — in ohlaper. Zavedati pa se moramo, da na splošno tipi kamnitih sekir niso kronološko toliko občutljivi in so splošen fenomen mlajšega neolitika in eneolitika ter celo sopotnik bronzastih izdelkov zgodnje bronzaste dobe. Gledano z našega jugovzhodnoalpskega prostora je to v okviru t. i. alpskega faciesa lengyejske kulture in kulture Ljubljanskega Barja.

Glede na značaj naših najdb, ki so brez izjeme naključne, naj navedemo kot najbližji znani in sistematično raziskani kasno neolitski in eneolitski postaji Drulovko pri Kranju in jamo Kevdrc pod Lubnikom pri Skofji Loki.

Na splošno gledano pomeni eneolitik ali bakrena doba velik revolucionarni napredek v zgodovini človeštva. Človek se je naučil pridobivati in uporabljati prvo kovino — baker, S tem so bili postavljeni temelji današnje metalurgije.

Začetek tega fenomena je v prednjeazijskem prostoru okoli leta 3000 p. n. š. Hkrati je ta tehnična revolucija povzročila razpad in diferenciacijo prvotnih enotnih neolitskih poljedelskih skupnosti. Pojavijo se karakteristične posledice: pisava — okoli 2900 p. n. š. —, prve dinastije — egiptovska, sumerijska —, utrjene mestne naselbine tipa tell, itd. Vse to se pojavi najprej v t. i. Džemdet-Nasr kulturi na področju Mezopotamije. Ker pa je surovine za pridobivanje bakra očitno primanjkovalo, se pojavi težnja po ekspanziji proti zahodu in severozahodu in v neolitsko Evropo. Iskalci, rudarji, trgovci in drugi so zato prodirali daleč v tedanjo Evropo in ustanavljali svoje kolonije in trgovske baze. Ta ekspanzija je potekala v glavnem v treh smereh: Pomorska pot na Iberski polotok, kjer na obali današnje Španije in Portugalske poznamo t. i. kulturo Los Millares; suhozemna pot na področje današnje Sedmograške in Transilvanije; ter pot, ki je vodila v področje severno od Črnega morja in Zakavkazje. Ta proces se začne v sredini tretjega tisočletja p. n. š.

V naštetih področjih tedaj živijo še čiste neolitske kulturne skupnosti. Ekspanzivni posegi pa jim posredujejo bakrene izdelke — razne sekire, kopače in nakit, — ki so vliiti v dvojnem kalupu, v t. i. tehniki »cire perdu« in so popolnoma nov in tuj element teh kamenodobnih kultur. Istočasno pa je bila omenjenim področjem posredovana tudi tehnika pridobivanja in uporaba bakra. Kot rezultat povezav s prednjeazijskim prostorom je nastala na teh področjih kultura zvončastih čaš, ki je v osnovi še neolitska, vendar pa se pojavijo prvi »domači« bakreni predmeti — sekire, bodala.

Le-ti pa niso več uvoženi, ampak so produkt domače izdelave. To je razvidno tudi po tehnološki plati, kajti ti izdelki so delani bolj primitivno. Sekire in bodala so vliiti v enojnem kalupu, kajti tehnika cire perdu je bila pretežka. Dokončna afirmacija in raba kovin v Evropi pa je povezana z vdorom in naselitvijo indoevropskih ljudstev.

IV.

Velik korak naprej je prazgodovinski človek naredil, ko je spoznal, da nekatere primese bakru dajo večjo trdnost in postane leta uporabnejši. S tem je nastala prva zlitina — bron. Bron je nudil veliko novih možnosti za razvoj materialne kulture. Tehnični napredek pa je povzročil spremembo tudi v ustroju družbe in medčloveških odnosih. Ta proces je najbolj izrazit v egejskem prostoru in je z mikensko kulturo dosegel svoj vršek. To se odraža v umetnosti, pisavi, državnih tvorbah, literaturi, itd. S tem je mediteran-

ski — egejski prostor postal dokončno zgodovinski. Ostala Evropa pa ostane kljub tehničnemu napredku, ki ga je povzročila iznajdba bron, še naprej na prazgodovinski stopnji in predstavlja poleg razvoja v svojem lastnem okviru, področje kulturnih vplivov egejskega prostora.

V kronološkem smislu za področje današnje Evrope poznamo za bronasto dobo — Bd — naslednjo splošno shemo:
Bd A — 1750—1550 — zgodnja bronasta doba,
Bd B in C — 1550—1350—1250 — srednja bronasta doba.
Bd D — 1250—1200 — kasna bronasta doba.

Pozno bronasto dobo — Bd D —, v okviru katere nastopa v materialni kulturi mnogo novosti, obravnavamo že kot prehodno obdobje med bronasto dobo kot celoto in kulturo žarnih grobišč.

Podana kronološka slika, ki je delo nemškega arheologa Paula Reineckeja, pomeni kompromis med kronološkima sistemoma bronaste dobe za južno nemški in madžarsko-banonski prostor. V tej obliki je splošno uporabna, vendar pri finejših kronoloških analizah prihaja v okviru posameznih stopenj do natančnejših delitev, ki pa so odraz različnih kulturnih skupin v okviru obeh zemljepisno različnih prostorov. Ta kronološki sistem uporabljamo tudi za prostor današnje Slovenije.

Eno najbolj nejasnih obdobjev slovenske prazgodovine je Srednja bronasta doba, ki

3. Radovljica. Hiša sotočja Save Dolinke in Bohinjke, pri Lipnici, je bilo pred prvo sv. vojno najdeno bronasto orožje (W. Schmid, Carniola I, 1909, 112 ss.).

4. Brod pri Bohinjski Bistrici. Cvetek Janez z Broda 6, je našel pri izkopu zemlje za hišo fragmentirano bronasto sulico (A. Valič, Varst. spom. 13—14, 1970, 148 s., Tab II, 1).

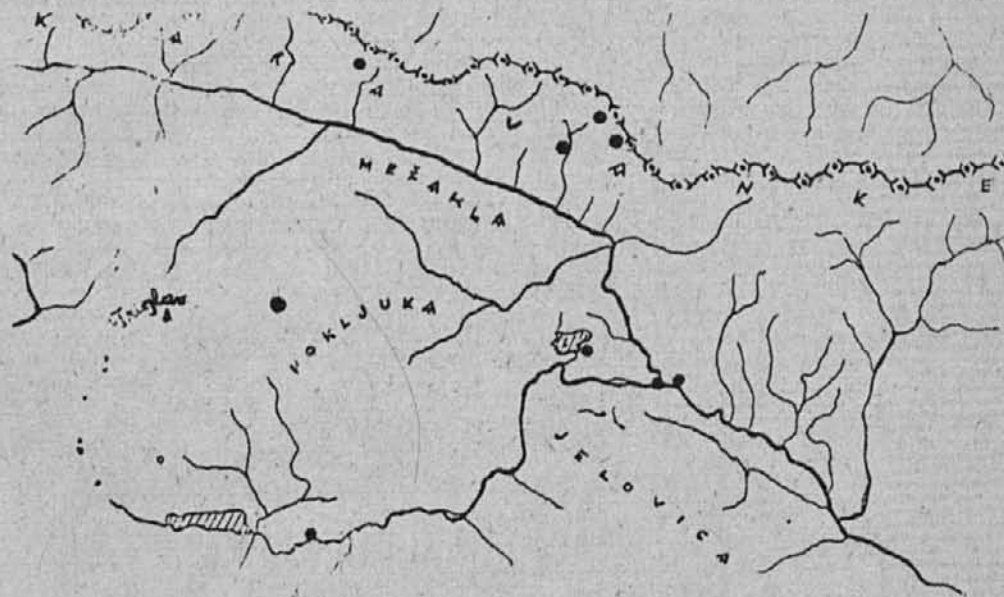
5. Lipanica. Na poključki planini Lipanica je bilo v prejšnjem stoletju slučajno najdeno fragmentirano bronasto bodalo (A. Müller, Geschichte des Eisens in Krain, Goerz und Istrien, 1909, 83 s., fig. 93).

6. Javorniški Rovt. Ob priliki gradnje vodnega zbiralnika nad Jezercem, ki ga je gradila KID v začetku današnjega stol., je bila najdena sulična ost, ki je danes izgubljena (W. Schmid, Carniola I, 1909, 112 s.).

7. Medji dol — Karavanke. V Medjem Dolu nad Javorniškim Rovtom je bilo v preteklem stoletju najdeno bronasto bodalo s trikotnim zaključkom in dvema zakovicama za ročaj (W. Schmid, Carniola I, 1909, 126 s.).

8. Dovška planina — Janšev rovt. Pred petnajstimi leti je bila na tem območju najdena bronasta plavutasta sekira (sl. 6). Sekiro je najditelj zaradi radovednosti prežagal. Hrani jo tehn. muzej žel. Jesenice, inv. št. 2035 (A. Valič, Varst. spom. 8, 1962, 226 s., Tab. IX, 4).

9. Belščica. Na Belščici je kmet Dolar z Vrbe leta 1864 našel konico bronaste sulice (A. Valič, Jeklo in ljudje, Jeseniški zbornik I, 1964, 475 s.).

Karta 3 — kaže razprostranjenost najdb iz obdobja kulture žarnih grobišč

jo karakterizira v Srednji Evropi t. i. kultura bronastih gomil — Hügelgräberbronze — in pozna bronasta doba, v kateri še živi deloma kultura gomil, v glavnem pa se je že uveljavila kultura žarnih grobišč. Zato so se čisto javljala mnenja o naseljenem presledku v Sloveniji v tem času. To mnenje pa je neupravičeno. Praznino, ki jo danes čutimo, moramo pripisati starnju raziskav pri nas. O tem ne govorijo le najdbe z Brinjeve gore pri Zrečah na Stajerskem, Vrhnike, Zagonja, itd., ampak tudi posamične najdbe iz tega časa širom Slovenije, ki dajo slutiti močnejšo naseljenost, kot bi lahko sklepali in sodili iz redkih grobov in naselbin tega časa. Med te posamezne najdbe moramo prišteti tudi material, ki nam je znan iz bronzaste dobe z našega obravnavanega področja. Najdišča iz katerih izhajajo so naslednja:

1. Bled. Dve bronasti sekiri z robniki sta bili najdeni l. 1872. Natančnejše okoliščine najdbe so neznane. Gradivo je v naravoslovnem muzeju — Naturhistorisches Museum — na Dunaju. (S. Gabrovec, Dela SAZU 8, 1960, 3 ss., T I a/4—5).

2. Radovljica. Pretnar Franc je pred drugo svetovno vojno našel fragmentirano bronasto sulico. Na tulcu za nasaditev ima vrezan geometrični ornament. Hrani jo tehnični muzej železarne Jesenice, inv. št. 295 (A. Valič, Varst. spom. 8, 1962, 227 s., Tab. IX, 7 (sl. 5)).

Vse našete najdbe (karta 2) so več ali manj osamele, naključne in nedokumentirane v arheološkem smislu. Znano nam je navadno le ime najdišča v širšem pomenu, kot ledinsko ime. Glede pripadnosti najdb — ali gre za depojsko oz. zakladno najdbo, ali za grob — pa lahko le ugibamo.

Iz bronzaste dobe poznamo največ depojskih — zakladnih najdb. Število le-teh je precej večje v primerjavi z najdbami grobov. Grobove poznamo na splošno le s tistih področij in predelov, kjer so se vršila sistematična arheološka izkopavanja — pri nas Brinjeva gora na Stajerskem — in s področja razprostranjenosti kulture bronzastodobnih gomil. To pa je področje Panonske nižine in kraji severno od Alp.

Za najdbe z našega obravnavanega področja pa glede na značilnosti posameznih najdenih predmetov lahko predpostavimo, da so v glavnem sestavni deli posameznih depojev. To je zaradi najdiščnih okoliščin sicer le predpostavka, vendar je nekaj momentov, ki govorijo temu v prid.

Karta razprostranjenosti najdb v okviru našega prostora nam kaže štiri najdiščne komplekse: višje ležeče področje Karavank na levem bregu Save, centralni ravninski del radovljiške kotline, poključka planota in bo-

hinjska kotlina. Razdelitev najdišč v te komplekse morda gledano v širšem geografskem smislu učinkuje shematično in togo, vendar je za razumevanje in tolmačenje bronaste dobe v okviru Visoke Gorenjske pomembna.

Kronološko naše najdbe lahko le okvirno opredelimo glede na njihov značaj. Opozoriti pa je treba pri tem na dejstvo, da pri sulicah in sekirah, če nimamo zaključenih in celotnih najdb — grobov ali depojev —, čisto zelo težko ločimo bronastodobno gradivo od materiala, ki pripada starejši stopnji kulture žarnih grobišč.

V našem primeru nam jasno pripadnost bronasti dobi izpričujejo najdbi bronastih bodal iz Medjega dola in Lipan ce na Pokljuki. Pokljuki primerki, ki ima ohranjen le del rezila, nam sicer pri določitvi tipa bodala povzročajo težave, vendar nam glede na obliko in prerez rezila nudi določeno oporo. Glede tipološke pripadnosti obstojita dve možni varianti. Po prvi lahko naš primerki pripisemo tipu bodala, ki ga poznamo predvsem s področja Panonske nižine in Podonavja (Rákosi-Somogy, Dolný Peter, Szob-Pest: Hänsel, Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit in Karpatenbecken, Taf. 18/1; 21/12; 26/20). Ta tip bodala ima zaključek za nasaditev ročaja polkrožno ali trostranično oblikovan in ima luknjice za zakovice. Pojavi se in živi v Bd B — starejša faza kulture bronastodobnih gomil. Okvirno je to čas od 1550 do 1350 p. n. š. Druga varianta, ki je verjetno bolj zanesljiva in se javlja na istem področju (Pilny: Hänsel, o. c., Taf. 51/2) pa je tako imenovano bodalo z jezičastim ročajem in dvema zakovicama na njem. Pripadnost temu tipu je predpostavljala že Alfons Müllner (Geschichte des Eisens, 85 s., fig. 93), ki navaja kot primerjavo bodalo, ki je bilo najdeno na Magdalenski gori na Koroškem. Ta tip pa se pojavi v kasni bronasti dobi — Bd D —, gledano časovno od 1250 do 1200 p. n. š.

Bodalo z Medjega dola pa je tipološko zelo zanimiv pojav. Po svoji obliki in izdelavi namreč ustreza tipu kasnobronastodobnega meča s trikotnim zaključkom za ročaj. Ta tip meča pa nam je znan s slovaškega depoja Rimavska Sobotna (Hänsel, Beiträge, Taf. 54/2). Da gre pri našem primerku nedvomno za bodalo, nam potrjujejo dimenzije — dolžina 19,5 cm. Časovno bi torej naše bodalo stavili v bronasto dobo s poudarkom na najmlajši stopnji — Bd D.

Od sekir z našega področja zagotovo sodita v bronasto dobo oba primerka z robniki, ki sta bila najdena l. 1872 na Bledu. S področja Gorenjske imamo paralelno za ta dva primerka v Palovčah pri Kamniku (H. Müller-Karpe, Archæologia Austriaca 9, 48 ss., pp. 3a). Sicer pa so sekire z robniki splošno razširjen pojav. Poznamo jih že v eneolitnem bakrenodobnem okolju in zgodnje bronastih kulturah srednje in severne Italije (R. Peroni, L'eta del bronzo nella penisola Italiana, Firenze 1971). V srednji Evropi pa jih dobimo v t. i. unjetiški kulturi — Unetice —, ki se pojavi že v zgodnji bronasti dobi — Bd A.

Razvoj teh sekir se nadaljuje skozi celotno bronasto dobo. Iz njih se razvijejo najprej zgodnje plavutaste sekire, ki doživijo svoj razcvet in vrh v kulturi žarnih grobišč in deloma v starejši fazi halštatske kulture. Po tem merilu sta naši sekiri, glede na osamelost, pač iz starejše bronaste dobe; vsaka ožja opredelitev, posebno kulturna, bi bila še tvegana. S tega vidika je prav tako, ali pa še bolj problematična najdba sekire z Dovške planine. Sekiro je najditelj zaradi radevednosti okrnil tako, da danes manjka spodnji del rezila.

Tipološko je torej opredelitev težavna. Robniki so že bolj izraziti in že namigujejo na plavuti. Okvirno jo zatorej lahko postavimo tako v bronasto dobo, kot v zgodnjo fazo kulture žarnih grobišč. Isto lahko rečemo tudi za prisotne sulice, ki po svojih značilnostih zadevajo v isti problem. Vse do sedaj obravnavane najdbe nam danes izpričujejo zgolj prisotnost človeka na našem področju. O naselbinskih najdbah ali ugotovljenih nekropolah na tej osnovi ne moremo govoriti. Marsikaj bi nam verjetno pojasnila sistematična topografska raziskava terena.

Navedli smo že domnevo, da vse naše najdbe verjetno izvirajo iz različnih samostojnih depojev. Deloma smo to trditev že pojasnili kot splošen pojav bronaste dobe in kulture žarnih grobišč. Druga indicija za to predpostavko pa je bolj kompliciranega značaja. Znana in sprejeta — a še premalo dokumentirana — je teza, ki pravi, da je šla preko našega obravnavanega ozemlja stara trgovska karavanska pot. Njena trasa: dolina Soče — prelaz Čez Bačo — Bohinj — Pokljuka — Bled — Javorniški Rovt — Medji dol, naj bi povezovala sredozemsko področje — severna Italija — po dolini Soče in Bače z notranje alpskim in severno alpskim prostorom. Te vrste poti so znane kot »jantarne poti« (A. Melik, Planine v Julijskih Alpah, Dela Inšt. za geogr. SAZU 1, 1950 82 s.; A. Valič Jeklo in ljudje, Jeseniški zbornik I, 1964, 475 s.). Za te prazgodovinske poti je značilno; da uporabljajo pri premagovanju raznih zemljepisnih ovir, kot so gorstva, naravne prehode in prelaze.

V našem primeru sta to Medji dol 1364 m — in preval Čez Bačo — 1281 m. Pri ugotavljanju trase posameznih poti uporabljamo razne viře, kot so ustno izročilo, ostanki in sledovi na terenu in same arheološke najdbe, ki nam omogočajo določiti starost teh poti. Te najdbe pa so ponavadi vedno depojskega značaja. Na ta način moramo tolmačiti po možnostih, ki jih imamo, tudi naše najdbe.

Obravnavane najdbe in najdišča nam torej na eni strani določajo in potrjujejo približno smer poti, po drugi strani pa nam pot nudi možnost določiti najverjetnejši značaj teh najdb. S področja Javornika so se nam v istnem izročilu ohranili podatki še o dveh najdbah bronastega orožja. Tako vemo, da je bilo najdeno tik pred, ali že med prvo sv. vojno bronasto orožje Pod Kočno na desnem bregu Save nad bivšim savskim mostom, ki ga je leta 1926 odnesla narasla reka — ustno poročilo najditelja Venclja Perka. Po podatkih A. Rjazanceva (A. Rjazancev, Zelezar IX/7—8, 1960, 122 s.) pa so pred leti na Borovljah pri Lukanovi skali otroci našli

Slika 1 — Artefakt z Borovljah na Javorniku (A. Rjazancev — Zelezar IX/5—6, 1960)

v zemlji bronasto orožje, ki se je pozneje porazgubilo. Ker se preameti v obeh primerih niso onranili, lanko ti dve najdbi le topografsko registriramo. Tudi v tem primeru je verjetno šlo za prazgodovinske depoje in se tako potek naše domneve poti s tem izpopolnjuje.

Omeniti moramo še najdbo iz leta 1932 z Jesenic. Najdena naj bi bila bronasta sekira in naj bi se nanajala danes v Narodnem muzeju v Ljubljani (A. Rjazancev, Zelezar, IX/5—6, 1960, 91 s.).

V.

Običaj, da so mrtvece sežgali in vsuli pepel v žaro, ki so jo zakopali v skopano grobno jamo, je zaradi splošne razširjenosti v 12. stol. p. n. š. po vsej Evropi, postal tako značilen, da se po njem imenuje celotna kultura v času med 12. in 8. stoletjem p. n. š. To je t. i. kultura žarnih grobišč.

Slovenski prostor je že v bronasti dobi in v tem času poseljevalo neko indoevropsko žarnogrobiščno ljudstvo, ki je sodilo v širši krog kulture žarnih grobišč. To ljudstvo je prebivalo v rodovitnih nižinah ob rekah Savi in Dravi. Njihovo poznavanje kovin je

bilo omejeno na bron. Iz tega obdobja poznamo številne obsežne nekropole in depojske najdbe. Kultura žarnih grobišč je vsesplošen evropsko zastopan fenomen z izhodiščnim centrom v Panonskem nižavju. Zato v današnji Sloveniji nahajamo kulturne ostanke te grobnice predvsem v porečju Save — Dobova pri Brezicah — in Drave — Ormož, Pobrežje in Ruše pri Mariboru, ki gravitirata v panonski prostor. Na Dolenjskem je poznana kultura žarnih grobišč z nekropole v Novem mestu. Drugi center te kulture pri nas je v zgornjem Posočju — Tolmin, Kobarid. V teh najdiščih imamo kulturo žarnih grobišč zastopano v celoti; starejšo in mlajšo stopnjo. Samo mlajšo stopnjo in nadaljevanje le-te v starejšo fazo halštatske kulture pa poznamo z obsežnih nekropol v Ljubljani, Mokronogu, Bledu, itd. Vsa navedena najdišča nam izpričujejo ne le prisotnost, temveč tudi obstoj in naseljenost nosilcev kulture žarnih grobišč.

Poznamo pa s širšega slovenskega prostora še precej depojskih najdb, kot so: Tomiselj, Cerovec, Ceremošnjice, Bled, Jurka vas itd. Temeljno delo za proučevanje te kulture pri nas in v celotnem jugovzhodnoalpskem prostoru je knjiga H. Müller-Karpeja: Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen.

Z našega prostora poznamo iz tega obdobja naslednja najdišča (karta 3):

1. Koroška Bela. Leta 1920 je bila najdena pod »Malnezem« pri oranju bronasta plavutasta sekira (sl. 7). Hranil jo tehn. muzej žel. Jesenice, inv. št. 286 (A. Valič, Varst. spom: 8, 1962, 226 s., 227 s.).

2. Bled — Zale. L. 1953 je Narodni muz. iz Ljubljane izkopal tri žgane grobove. Najdeni so bili pri cestnih delih na vrhu morenske groblje, ki poteka poleg blejskega pokopališča (S. Gabrovec, Dela SAZU 8, 1960, 7 ss., Tab. II/3—4; II a/1—3; XXX/1—2; XL, sl. 1—2).

3. Bled. L. 1875 je bil najden depo. Natančnejša lokacija ni znana. Gradivo si delita Narodni muzej Ljubljana in Naravoslovni muzej z Dunaja (W. Schmid, Carniola I, 1909, 129 s. S. Gabrovec, o. c., 4 s., Tab. I; Ia/1—3, 6—7). Depo vsebuje sedem bronastih srpov in 4 bronaste plavutaste sekire.

4. Bled. Za Akom je bila najdena bronasta tulasta sekira, ki je kasneje prišla v privatno last in je danes izgubljena (Andrejka, Bled am See, 1929, 40 s.; S. Gabrovec, o. c., 5 s.).

5. Bled. Pri zidavi farne cerkve so l. 1906 našli bronasto sulico. Najdena je bila na zahodni strani cerkve, kjer so danes stopnice. Po ustnem izročilu naj bi na istem mestu po l. sv. vojni našli še več grobov (S. Gabrovec, o. c., 5 ss., Tab. II/2; XXXIII/2).

6. Bled. V sklopu sistematičnih arheoloških izkopavanj po 2. sv. vojni je bilo sondirano tudi na grajskem sedlu, ki leži vzhodno pred gradom. Najdeno je bilo mnogo grobov prazgodovinske naselbine keramike (S. Gabrovec, o. c., 10 ss., T. III/1—4; IV/1—5).

7. Bled. Na Pristavi je bilo najdeno v letih 1932, 1948 in 1949—51 šestinštirideset žganih grobov in šest objektov pogrebnega značaja. To so t. i. ustrine, kjer so mrtvece se-

Slika 2 — Koščene igle z Jelenkama nad Jesenicami (J. Meterc)

žgali pred pokopom. To prazgodovinsko nekropolo pa je v ranem srednjem veku prekrila slovanska nekropola. Zato so pri izkopavanju prihajali na dan najprej skeletni slovanski grobovi in pod njimi ter med njimi žgani prazgodovinski. Najdba iz l. 1932 je bila slučajna, medtem ko povojna raziskova-

nja sodijo v širša sistematična izkopavanja Narodnega muzeja iz Ljubljane.

Razprostranjenost najdb nam pokaže, da je močan center kulture žarnih grobišč na našem prostoru na področju Bleda. Tu nahajamo obsežno nekropolo, depojsko najdbo in ostanke naselbine. Pomembno pri kronološki in kulturnozgodovinski presoji gradiva je, da so najdbe zaključene — depo — in sistematično izkopane ter dokumentirane — grobovi. Seveda imamo tudi posamezne slučajne naključne najdbe.

Blejsko depojsko najdbo lahko primerjamo z že znanimi slovenskimi depoji. Predvsem naj tu omenimo Ceremošnjice na Dolenjskem s sorodnimi plavutastimi sekirami in srpi ter Ceremošje na Stajerskem (H. Müller-Karpe, o. c., Kömisch Germanischen Forschungen 22, 1959 108 ss., 127 ss., Taf. 130 B; 131; 133; 134; 132A; 125C; 125A). Okvirno sodi blejski depo v starejše obdobje kulture žarnih grobišč — Ha A. Paralele pa poznamo še iz sosednje Avstrije, Zasavja, Slavonije in drugod.

Sulica, ki je bila najdena zahodno od farne cerkve, pa najraje primerjamo s številnimi sulicami iz depoja, ki je bil najden v Skočjanskih jaman. Casovno bi torej sodila v mlajši del kulture žarnih grobišč, to je v Ha B — 1000 do 100 —. Datacija je torej le okvirno postavljena in ni čisto zanesljiva. To pa je posledica dejstva, da bi mogla glede na pricevanja in ustno izročilo, ta sulica izvirati iz groba. Vedeti pa moramo, da iz obdobja mlajše kulture žarnih grobišč, v grobovih orožja ne poznamo. Zato obstoji možnost, če sprejmemo pričevanje o grobnih najdbi, da je sulica iz groba, ki sodi že v začetek starejše železodobne — halštatske — kulture. Podoben primer poznamo iz Vač pri Litiji. Ta sulica je danes razstavljena v muzeju na Blejskem gradu v izboru nekaterih drugih prazgodovinskih, tu obravnavanih najdb.

Bronasta tulasta sekira, ki je bila najdena za Akom in je prišla v privatno last prof. Kokaljca, je danes izgubljena. Casovno jo na podlagi kratke notice ni mogoče natančneje opredeliti.

Okvirno v kulturo žarnih grobišč kot celoto moramo staviti tudi slučajno najdeno plavutasto sekiro izpod »Malneža« na Korški Beli. Glede na oblikovanost rezila in razvitost plavuti bi lahko sodila že v sklop inventarja starejše železne dobe — Ha C 1 —. Vendar glede na dobro ohranjenost in lepo patino verjetno pripada nekemu žarnogrobiščnemu depoju, ki se ni ohranil. Naš primerek bi lahko primerjali tudi s sekirami z že omenjenega blejskega depoja (S. Gabrovec, o. c. T. I a/3, 7.).

Bolj jasno in zaključeno podobo pa nam nudijo blejske grobne najdbe. Z Bleda danes poznamo dve nekropoli. Prva, manjša in starejša, je bila odkrita na vrhu morenskega nasipa na Zalah, blizu današnjega pokopališča. Odkriti so bili trije žgani grobovi. Druga pa je bila odkrita na Pristavi. Izkopanih je bilo šestinštirideset grobov.

Način pokopa je v principu enoten v obeh primerih, vendar prihaja do nekaterih razlik pri ureditvi grobnih jam in načinu zasipanja le-teh. Mrliče so po smrti prinesli na mesto nekropole in jih po potrebnih obredih pokopali. Za to pričajo najdbe šestih kulturnih prostorov na Pristavi. To so bili verjetno stalni prostori na katerih so mrliče sežigali. Imenujemo jih ustrine. Ostanke pokojnikov so potem zložili v žaro, vanjo dali še pridatke — ali pa tudi ne — in žaro položili v luknjo, ki so jo obložili in pokrili s kamenjem. V nekaterih primerih so ostanke pokojnika — pepel, oglje in kalcinirane kosti — položili kar prosto v jamo brez žare.

Posebno zanimiv je grob ena z nekropole na Zalah. Tu imamo posebno grobno arhitekturo. Zala je bila z vseh strani obdana s ploščami, ki so bile lomljene iz andezitnega porfirja, oz. iz keratofirjev. Prvi kamen se dobi najbližje na Brezjah, drugega je mnogo v bližini. Ta tip grobne arhitekture je sicer najbolj značilen v Istri. Sporadično pa ga dobimo v najdiščih mariborsko-ruške skupine kulture žarnih grobišč in v Podzemlju v Beli Krajini. Vsekakor gre za star in na slovenskem ozemlju v tem času zelo redek pojav.

Grobišče na Zalah sodi po keramiki (S. Gabrovec, o. c., T. II/3) in bronasti igli verjetno še na konec starejše stopnje kulture žarnih grobišč — Ha A. V okviru Slovenije bi sodilo v t. i. ruško-dobovsko kulturno stopnjo in sicer med njen najstarejši inventar — čas pred l. 1000 p. n. š. Kajti vsi tipi posod iz teh treh grobov nimajo tradicije v halštatski kulturi.

Nekoliko drugačno podobo pa nam nudi grobišče na Pristavi. To grobišče začne v mlajši stopnji kulture žarnih grobišč — Ha B po letu 1000 p. n. š. — in sega v začetno fazo starejše železodobne halštatske kulture. Natančneje povedano v arheološki govorici je to čas 9. in 8. stoletja. Sicer pa so pridatki v grobovih vseskozi precej skromni. V mlajših grobovih in tudi sicer, je karakteristična skromnost, oz. splošno pomanjkanje klasičnega halštatskega gradiva, kar verjetno kaže na upad življenja prav v času 7. in 6. stol., to je v času starejše železodobne halštatske kulture. To spoznanje velja danes za področje Bleda in še bolj za ostalo področje radovljiške kotline, vendar je možno, da je to le posledica stanja raziskav.

Ustrezno naselje, ki ga moremo pripisati pristavski nekropoli in grobišču na Zalah, je bilo višinsko, očito na blejskem gradu, dasiravno bi prišli v poštev tudi hribi neposredno ob Pristavi. Del gradiva iz sonde na grajskem sedlu (S. Gabrovec, o. c., 10 ss., T. III; IV) nedvomno ustreza času nekropole na Pristavi, nekaj pa ga je še starejšega (S. Gabrovec, o. c., T. III/1) in istočasnega z nekropolo na Zalah.

Na Bledu imamo torej sklenjeno kontinuiteto v prehodni dobi med bronasto in železno dobo in to v obliki depojske najdbe in v grobovih.

VI.

Starejša železna doba je čas, ko je Srednja in Južna Evropa zaviadajo železo. Označujemo jo s pojmom halštatske kulture, ki se je začela porajati v sredni o. stol. in dosegla svoj vrhunec v 5. stol. s t. i. situjsko umetnostjo ter zatonia od rojstvu novo nastajajočega latenskega — keltskega sveta nekje na prelomu 4. v 3. stol. p. n. š.

ta kultura, katera je dobila ime po izredno bogatem najdisu Halstatt v gornjeavstrijskem Saizkammergut, se je razprostirala na širokem ozemlju od Donave do Saone in Paada do Ceske in Srednjeneškega rudogorja. Glede na to široko razprostranjenost halštatske kulture ni bila enotna, ampak jo je tvorila vrsta kulturnih provinc in skupnosti. Po drugi strani pa je ta nenotnost posledica etnične barvitosti njenih nosilcev. Ena izmed njih je bila tudi jugovzhodnoalpska kulturna skupnost, ki je imela celo zelo eminentno mesto v celotni halštatski kulturi. Njena razprostranjenost v glavnem ustreza ozemlju današnje Slovenije.

Ker se arheologija sama ne more dokopati do imen nosilcev halštatske kulture, si moramo pomagati s podatki, ki jih zanje prinašajo antični pisatelji in zgodovinarji ter drugi tedanji viri. Tako poznamo le nekatera imena prazgodovinskih ljudstev — nosilcev halštatske kulture. Znano nam je, da so centralno Slovenijo poseljevala ilirska plemena, Padsko nižino Veneti in da so Kelti tedaj živeli še v svoji prvotni domovini severozahodno od Alp med Saono in Renom.

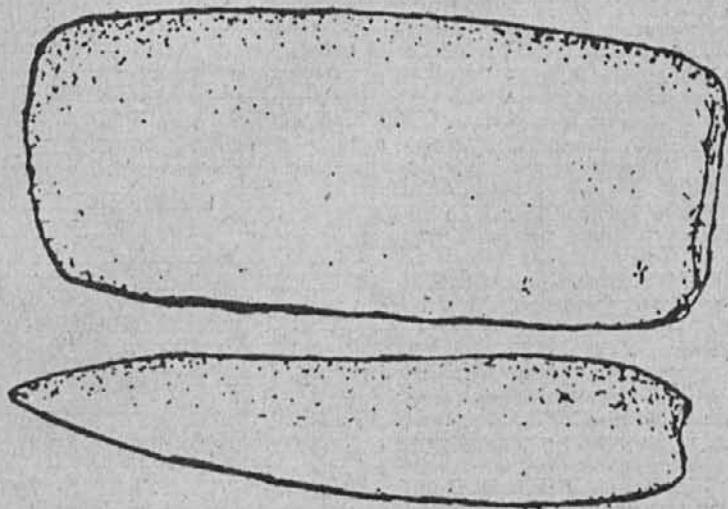
Nastanek halštatske kulture povezujemo z vpadom stepskih ljudstev z vzhoda. Migracijski tokovi, ki so se pri tem sprožili, so spremenili tudi poselitveno sliko takratne Evrope. Zgodovinsko je izpričan le vdor Kimerijcev in Tračanov v 8. stol. p. n. š. v Panonsko nižino. Ta vpad je razbil staro kulturo žarnih grobišč in sprožil omenjene migracijske tokove. V tem času so tudi ilirska plemena prišla iz goratih predelov Balkana in naselila gričevje današnje Slovenije, predvsem Dolenjske. S seboj so prinesla poznavanje železa in tako so tudi nosilec starejše železodobne kulture na slovenskem prostoru.

Iliri in verjetno tudi Veneti — predvsem v Posočju in tudi Bohinju — so prvo ljudstvo, ki je enovito in v celoti kultiviralo današnje slovensko ozemlje. Osnova za gospodarski razvoj in bogastvo plemen na našem ozemlju sta bila rudarstvo in metalurgija, predvsem železarstvo. Rudo so nahajali v površinskih kopih in z nabiranjem rjavega železovca — bobovca.

Železo ni bilo le sredstvo za izpopolnjevanje lastnih proizvodnih sredstev in s tem povečane produktivnosti dela, ampak je igralo pomembno vlogo tudi v trgovini. Zamenjevali so ga za dragocene izdelke iz drugih dežel in pokrajin. O izredno dobrih trgovskih stikih z deželami onkraj Alp, kot. npr. sam Halstatt, od koder so tvorili kameno sol, s sredozemskimi — italjskimi — deželami, kot so Venetia, Etruria in Apulia, nam pričajo razni dragoceni reprezentančni nakitni predmeti in dragoceno posodje — t. i. apulske vaze. Nahajamo jih kot pridatke v grobovih, kamor so jih polagali kot popotnico mrtvim za posmrtno življenje. S temi zvezami pa so se posredovali tudi razni kulturni vplivi, ki jih zasledimo v splošni materialni kulturi starejše železne dobe.

Nosilci halštatske kulture so živeli v utrjenih naselbinah — gradiščih, ki so bila postavljena na višinskih, navadno naravno zavarovanih točkah. Z našega obravnavanega področja naj omenimo Ajdovski gradec, Lepence, Zlan ter Dunaj pri Jeroki v Bohinju in Njivice pod Jamarskim vrhom pri Begunjah. Običajno so bila ta gradišča obdana z močnim obzidjem, ki je bil delan v t. i. suhi tehniki — zloženo kamenje. Pod njimi je bila okolica — zaledje —, kjer so se razprostirali pašniki in polja ali vsaj področja, ki so bila za to ugodna. Geomorfološka struk-

(Nadaljevanje na 18. str.)

Slika 3 — Dletasta sekira z Bleda (Vino Bled) — (J. Meterc)

tura gradišč, ker le-ta obvladujejo posamezna razmeroma zaključena območja, dá skoraj nehoti misliti na delitev na posamezna plemenska ali rodovna ozemlja, kar je v osnovi enako kot pri grških mestnih občinah — polisih.

V tem času, ko je v srednji Evropi še vladala prazgodovinska halštatska kultura, je Grčija že zgodovinska. V njej so nastale mestne države — polis — z določenimi oblikami državnega aparata in zakonodaje. Tako je Grčija začela svojo zmagovito pot v zrelo klasično na vseh področjih družbenega udejstvovanja in je dosegla svoj višek v istem času kot halštatska kultura s svojo situlsko umetnostjo. Nosilci halštatske kulture so bili sicer ostali na stopnji vojaške demokracije, vendar pa ima ta družba enkratno upodobitev v Homerjevi Iliadi, ki sicer opeva padeč Troje vendar je s tem opisan ravno tisti čas, ki ustreza po duhovni in kulturno-materialni plati našemu halštatskemu obdobju. To je prazgodovinski ep Helenov — Grkov. To je torej podoba sveta, ki nam omogoča razumeti življenje halštatskih Iliriv — v našem primeru tudi Venetov — in zato vemo, zakaj je bilo vsako gradišče tako utrjeno; ne samo zaradi varnosti pred tujimi sovražniki, ampak tudi zaradi trenj in sporov med bližnjimi plemeni.

Slika 4 — Arktefakti in okruški s Studorja v Bohinju (A. Rjazancev, Zelezar, Tehn. prilož. V/2, 1963)

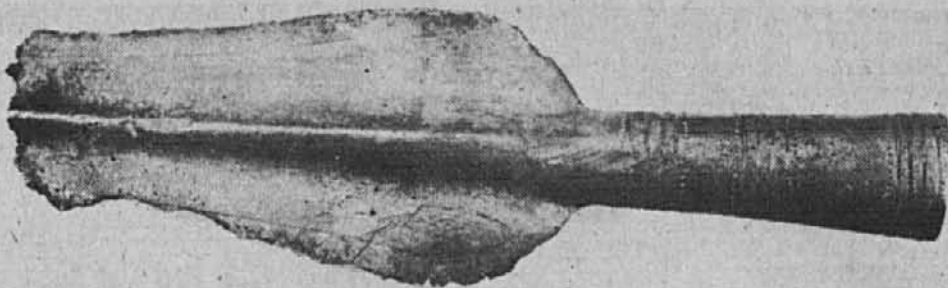
Tako naselitev in graditev velikih naselbin, kot življenje samo je zahtevalo določeno organizirane družbe in delitev dela. Halštatska družba je živela v rodovno plemenski ureditvi in socialne enakosti ni bilo več. Razne panoge gospodarstva — živinoreja, kmetijstvo, rudarstvo, železarstvo, umetna obrt — so zahtevale poleg pastirjev in poljedelcev tudi rudoslade, rudarje, kovače, obrtnike, ogiarje, livarje, umetne obrtnike in trgovce. Rodovni in plemenski starešine pa so v tako urejeni družbi postopoma prehajali v dedno plemensko aristokracijo. To družbeno diferenciacijo vidimo tudi v številu in bogastvu ali siromaštvu pridatkov v gomili.

Često dobimo v grobovih tudi take predmete, ki so nedvomno atributi obrtnikov.

Ta svet halštatskega Ilira pa lahko primerjamo, oz. je leta odsev, helenske Grčije. Mitični ustanovitelj atenskega polisa Tezej je razdelil in razbil že razpadajočo rodovno skupnost v evotride — plemiče, geomore — poljedelce, in demiurge — rokodelce.

O razslojenosti halštatske družbe nam pričajo tudi, mogoče gomile, kjer so posamezni ilirski rodovi pokopavali svoje mrtve — samo v okolici Stične na Dolenjskem jih imamo okoli 146 — iz generacije v generacijo, iz stoletja v stoletje, tako, da bogatejši — »knežji« — grobovi rodovnih starešin in veljakov jasno izstopajo iz vrste grobov z bolj skromnimi pridatki. Družba in življenje nosilcev halštatske kulture pa sta nam najbolj živo prikazana s tematskimi upodobitvami na spomenikih situlske umetnosti.

Situlska umetnost, ki je dobila pobude iz mediteranskih dežel, se je izoblikovala v specifični umetnostni izraz prazgodovinske dobe in pomeni vrhunski dosežek halštatske umetnosti. Ostala je ta umetnost sicer na stopnji arhaike, ki pa je logično pogojena s samim nivojem železodobne halštatske kulture. Epsko pripovedni motivi iz teh spomenikov nam govorijo o prazničnem življenju veljakov, o bogoslužju in daritvah, o dirkah, počih vozovih in tekmovaljih, saj je to čas,

Slika 5 — Bronasta sulica iz Radovljice (J. Meterc)

ko je v helenski Grčiji vsaka štiri leta zavladal mir in so se junaki — športniki — zbrali v Olimpiji na olimpijskih igrah.

V teh spomenikih, ki so nedvomno monumentalni, je dosegla halštatska kultura svoj višek in svoj barok ter nazadnje dekadenco. Zato je nujen, a vendar tragičen konec te kulture koncem 4. stol., ko so prišli na slovensko ozemlje bojeviti Kelti.

Na osnovi razdelitve arheoloških obdobjev označujemo zadnjih pet stoletij pr. n. š. z oznako latenska — po švicarskem najdišču La Tène — oziroma mlajša železna doba. Ta čas karakterizirajo materialni ostanki srednjeevropskih keltskih grobišč z značilnim načinom pokopa, orožjem, oblikami nakita in pa keramike, ki je bila že delana na lončarskem kolesu.

Arheološki ostanki in ohranjena antična pisana poročila ne morejo razjasniti vseh vzrokov, ki so okoli l. 400 pr. n. š. sprožili velike selitve keltskih ljudstev. Verjetni vzroki, ki so povzročili, da so krvi, plena in zemlje željna keltska plemena z vsem svojim premičnim premoženjem začela to ekspanzijo, so bili velika prenaseljenost, močna socialna diferenciacija ter razne povodnji, suše in slabe letine. Tako so leta 389 vdrla keltska plemena čez Alpe v severno in srednjo Italijo, oplenila Rim, uničila etruščansko civilizacijo in se naselila v Padski nižini — Galiji cis Alpinii.

Podobno se je zgodilo na vzhodu, kjer so Kelti prodrli do današnje Madžarske in Slovaške, naredili pohod v Grčijo, kjer so l. 381 pr. n. š. opustošili znamenito delfsko preročišče. Iz Grčije so se nekatera plemena odpravila preko Helesponta v Malo Azijo, ostala pa so se vrnila v Podonavje, kjer so se naselila.

V Slovenijo so prišli Kelti okoli l. 300 z dveh strani: s severnoitalskega prostora v Posočje in iz Podonavja v nižinske dele Stajerske in delno Dolenjske. Problem Gorenjske in predvsem našega področja pa še ni jasen, kajti polemika v zvezi s Karni, Tavriski in Noriki še vedno traja in je zelo kompleksna. Razložiti jo bomo skušali pri konkretni obravnavi materialnih ostankov z našega področja.

Mogočna halštatska skupnost se ni mogla upreti peščici keltskih bojevnikov, saj jim je razsipno in lagodno življenje vzelo vse moči. Užitek posvetnega življenja, izobilja in nezmožnost progresivnega duhovnega ter ustvarjalnega življenja so bili vzroki, ki so prispevali, da je svet ilirskega kneza z mogočnimi gradišči, situlsko umetnostjo in monumentalnimi gomilami, ki so pričale o žitju številnih rodov, izginil za vekomaj.

O spopadu dveh svetov — starega ilirskega in novodošlega keltskega — nimamo zapisanih in ohranjenih virov, pa vendar priča

o tem arheološka govorica. Sloji žganine na ilirskih gradiščih nam govorijo o trdih in krutih bojih, prav tako pa opustitev skeletnega pokopa v gomilah. Ni verjetno, da bi maloštevilni Kelti popolnoma uničili ilirsko prebivalstvo, vendar so nedvomno premaganem vsilili svojo duhovno — s prihodom Keltov se ponovno uveljavi pokop mrličev — in tudi materialno kulturo.

Zivljenjske se s prihodom Keltov v bistvu ni dosti spremenilo. Kelti so enako kot njihovi predhodniki Iliri najraje živeli v utrjenih višinskih gradiščih in se preživljali z ži-

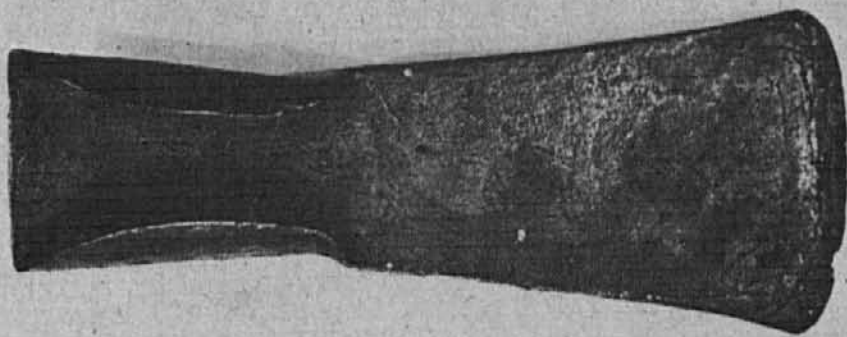
Slika 6 — Bronasta plavutasta sekira z Dovške planine (J. Meterc)

vinorejo, deloma pa tudi s kmetijstvom in železarstvom. Za razliko od halštatskih obdobjev pa je bil keltski svet po osvojitvah in konsolidaciji od Španije do Podonavja med seboj duhovno in materialno povezan v izredno enotnost, o čemer pričajo ohranjeni materialni ostanki.

V zadnjih dveh stoletjih pr. n. š. pa se začne rojevati nov duhovni, miselni, politični in predvsem produkcijsko drugače zasnovan svet. Rojevati se začne poznejši rimski imperij. Rim začne na eni strani postajati svetovna velesila, na drugi strani pa odмира heleniistični svet vzhodnega Mediterana. Odmirati začne tudi prazgodovinski človek. Keltska plemena so izgubila svoj osvajalni in ustvarjalni polet. Namesto gradišč začno graditi nižinska naselja — mesta — in nastajati začne družbeno diferencirana družba. Pojavi se aristokracija in kmetijstvo postane najvažnejša panoga gospodarstva.

Prazgodovinski človek je umiral, ostalo pa nam je njegovo izročilo, skrito globoko pod rušo, ostala so imena krajev, mest in rek, ki jih je v davni preteklosti poimenoval — npr. Savus, Dravus, Sontius, itd. — predvsem pa spoznanja in izkušnje, ki so se iz roda v rod prenašala, prehajala v last novodošlih ljudstev in narodov in se ohranila do danes.

(se nadaljuje)

Slika 7 — Bronasta plavutasta sekira s Koroške Bele (J. Meterc)

TISTI S ČEŠNJE

Zorka in Dušan sta ležala pod zajetno češnjo in počasi hrustala rdeče sadeže. Iz mesta sta prišla: oba študenta. Prvič po vojni sta bila tu: Dušan, doma v hiši, od katere je za streljaj od češnje stalo le še nizko, ožgano zidovje, Zorka iz mesta, ki ni poznala vojne drugače, kakor iz filmov in knjig.

»Tudi tisto leto je bilo toliko češenj, kakor sedaj!« je pretrgal tišino Dušan, ki ga je drevo in zidovje pod njim vračalo v spomine, da je vse to zdaj razraščalo v vojne vizije.

»Nemci so vedno prihajali od spodaj,« je pokazal z roko navzdol tako, da mu je dekletko zavzeto sledilo z lepimi, sinjimi očmi. »Toda – tistikrat so prišli s te strani!« je pokazal z levico.

Zorka mu je nemo sledila in se šele čez nekaj trenutkov spomnila: »Kako moreš vedeti tako natanko? Saj si bil še čisto majhen?«

Dušan jo je pogledal užaljeno, kot bi ji hotel reči, če mu ne verjame. Toda spomini v njem so oživiljali tako, da ji je raje rekel:

»Zidovje pogledaj in to češnjo. Vidiš, kako je ožgana s spodnje strani! Pet let sem bil star, toda ta dan in dogodek bo ostal v meni, dokler bom živ!... Pojdi, pokažem in razložim ti po vrsti!«

Ponudil ji je roko in stopila sta k zidovju. Na spodnji strani je odvalil nekaj preperelih brun in kamnov, potem pa sta počasi raziskovala ostanke njegove rodne hiše...

Zdaj mu je bilo natanko tako, kot bi vse tisto doživljal ponovno. Iz podrtije je pred njim vstala prijazna hiša, s pred katere so vsak dan ogledovali valovito dolino pod hribovjem. V hišo so pogostokrat prihajali možje z rdečimi zvezdami na kapah. Včasih so tudi zapeli. In peli so tako lepo in razločno, da je Dušan kmalu pel z njimi. »Nabrusimo kose«, Hej, brigade...«

Nič se niso skrivali pred njim, čeprav je bil majhen. To ni bilo mogoče, kajti hiša je bila preveč na samem in partizani so bili skoraj vsak dan pri njih.

»Če pridejo Nemci in te bodo kaj vprašali, reci, da nikoli nihče ne pride k nam!«

Dušan je ugibal zakaj bi bilo to dobro, a ko so nekega dne Nemci res prišli in očeta ter mamo pretepli do krvi, je hitro razumel.

Nihče, tudi on ni nič povedal o obiskovalcih.

Poslej so se vrstili oboji: Nemci in partizani. To je bilo že tako vsakdanje, da se Dušan ni več bal.

Medved mu je bil izmed vseh partizanov najbolj všeč. Vedno mu je moral posoditi kapo, na kateri mu je bila najbolj všeč rdeča zvezda, z njo pa še rdečo ruto, ki jo je nosil za vratom. Potem sta vedno prepevala. Najprej »Nabrusimo kose«, potem pa »Hej brigade«.

Medved je znal lepo risati in zato je Dušan preden vedno potisnil kak kos papirja in ga prosil:

»Danes pa nariši kaj drugega!«

Medved, ki se ni nič branil, ga je vprašal:

»Kaj bi rad: gozd, hišo, mamo, partizane ali kako žival?«

»Vse si že narisal, zato mi naredi danes konja! Lepega, velikega, da bo kakor živ!«

Pri njih so vedno hrepeneli po živahnem konju, kajti kajža je bila revna in vedno so vozili le s počasnimi voliči.

In Medved je samo nekajkrat potegnil po papirju, pa je bil pred njim že velik, lep konj. Lepši, kakor si ga je želel Dušan.

»Ti pa znaš!« se mu je čudil. »Kje si se naučil?«

V šolah. Tam se človek vse nauči. Po vojni bom nadaljeval in ti boš prišel k meni! Veliko se moram še naučiti!«

Dušan se je čudil njegovim besedam, saj je Medved vendar znal vse, kar ga je kdo vprašal in narisal je sleherno reč, človeka ali žival. Celo očetu, ki je bil že starejši in po njegovem učen človek, je cele ure pripovedoval in razlagal take zamotane zadeve, da ni razumel prav nič.

In ta Medved, ki je tako lepo risal, je znal tudi najlepše prepevati, in zato je bilo Dušanu pusto, če ga kak dan ni bilo. Sicer pa je prišel skoraj vsak dan.

Potem je Dušan začel ugibati, zakaj tega Medveda nikoli ne vidi prihajati k hiši. Nekega dne ga je o tem povprašal.

»Vidiš, Dušan, jaz hodim tako, da me ne vidi nihče. Tudi pod zemljo se znam pogrezniti!« je zagonetno odgovarjal Medved. Dušanu to ni zadostovalo, toda vmešal se je oče, ki mu ta pogovor očitno ni bil všeč.

»Raje pojdi ta po češnje, ko jih je toliko. Jaz nimam časa, da bi se vzpenjal po njej. Danes ni nevarnosti!«

In Medved je urno splezal na dobrotno drevo ter potem Dušanu metal cele pesti rdečih sadežev...

Vmes pa sta prepevala »Hej, brigade...«

Naenkrat je Medved skočil z drevesa in mahnil proti levi:

Nemci prihajajo! Steci v hišo, povej to mami in atu in se delaj, da nič ne veš!«

Medved je zginil pod hišo, kot bi se udrl v zemljo. Šele zdaj je Dušan oddrotil v hišo...

Družina je bila za mizo, ko so priropotali težki škornji. Tisti dan so gledali kakor sršeni.

»K vam prihajajo banditi! Kje jih imate?«

Proti njim so gledale požrešne cevi.

»Nihče ne prihaja! Če pa hodijo mimo, nam ni znano! Vse lahko pregledate, pa boste videli!« je zatrjeval oče.

»In ti,« se je obrnil k Dušanu oficir. »Ti tudi nič ne veš?«

Dušan je samo nemo zmajeval z glavo in se stisnil k materi.

Medtem so drugi premetali vso hišo in hlev. Razen nekaj glav živine niso našli nič živega...

»Vsi ven!« je tedaj revsnil oficir.

Mama, oče in Dušan so molče hodili med Nemci in pobiča je nekaj prijelo, da je začel peti. V ušesih mu je še vedno zvenelo »Hej, brigade!« Njegov glasek je bil zvonek. »Hej, brigade« je pel med korakanjem, ki je bilo podobno vojaškemu.

Mama mu je šepnila:

»Nehaj, orehov ti bom dala in sladkega medu, samo nehaj!«

Dušan pa je ni poslušal. Nihče mu dotlej ni rekel, da ne sme peti. O drugem so ga poučili, zato je še pel.

Tedaj je k njemu skočil nekdo, ki je govoril slovensko, in ga ostro vprašal:

»Kdo te je naučil tega?«

Zdaj je Dušan utihnil in nekako doumel, zakaj mu je mama šepetala, naj preneha. Na to vprašanje bi moral odgovoriti nekaj takega, kar je vedel, da ne sme.

Pa vendar ne bo rekel, da so ga naučili partizani!

Toda nekaj bo treba reči. Vanj sta nemo zrla starša in več hudobnih vojaških oči. Naenkrat se je vse zavrtele okoli njega. Tisti zlobni glas je še enkrat ponovil vprašanje, a ker Dušan ni odgovoril, mu je pritisnil pekočo zausnico. Mama se je pognala k sinu in zavpila:

»Pustite otroka! Kaj on ve! Tu sva midva!«

Toda trda roka je še enkrat oplazila Dušanovo glavo in vanj je siknil glas:

»Če ne poveš bomo ubili mamo in očeta! Zdaj pa govori. Kdo te je naučil?«

Dušan se je zdaj hudo ustrašil, a o partizanih ni hotel povedati ničesar. Vendar je nehote izrekel:

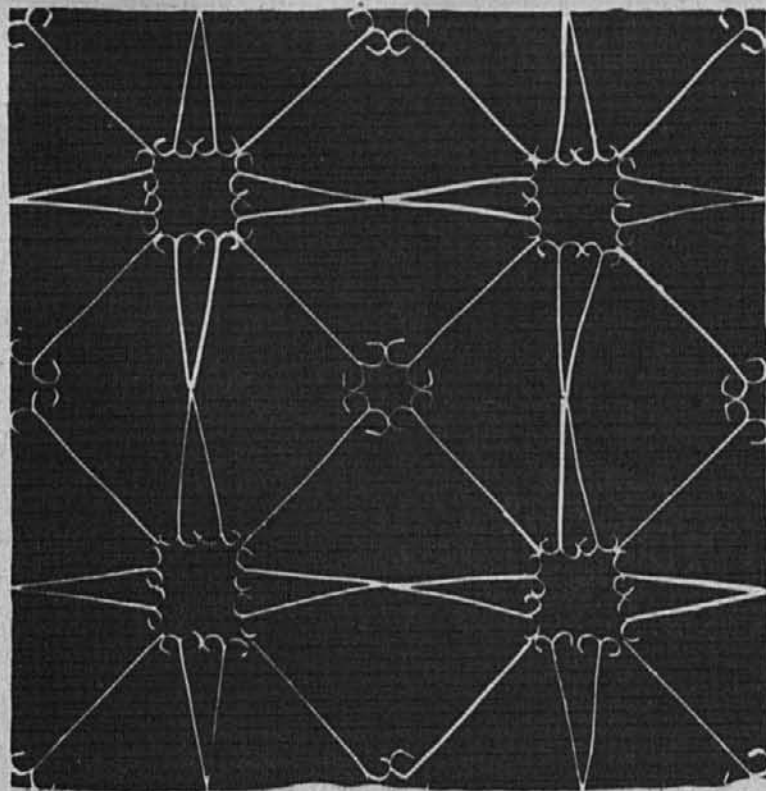
»Tisti s češnje!«

Nemške glave so se obrnile v drevo, toda tam ni bilo nikogar.

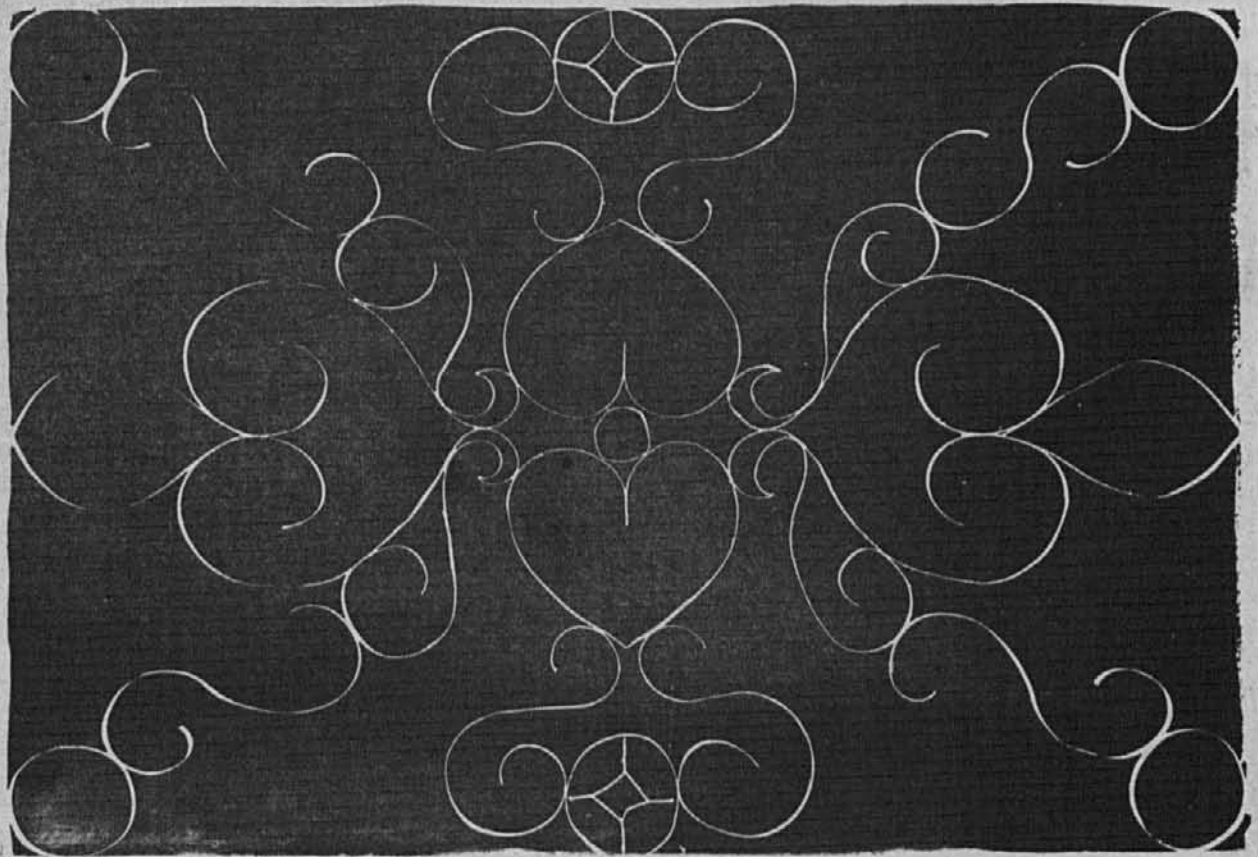
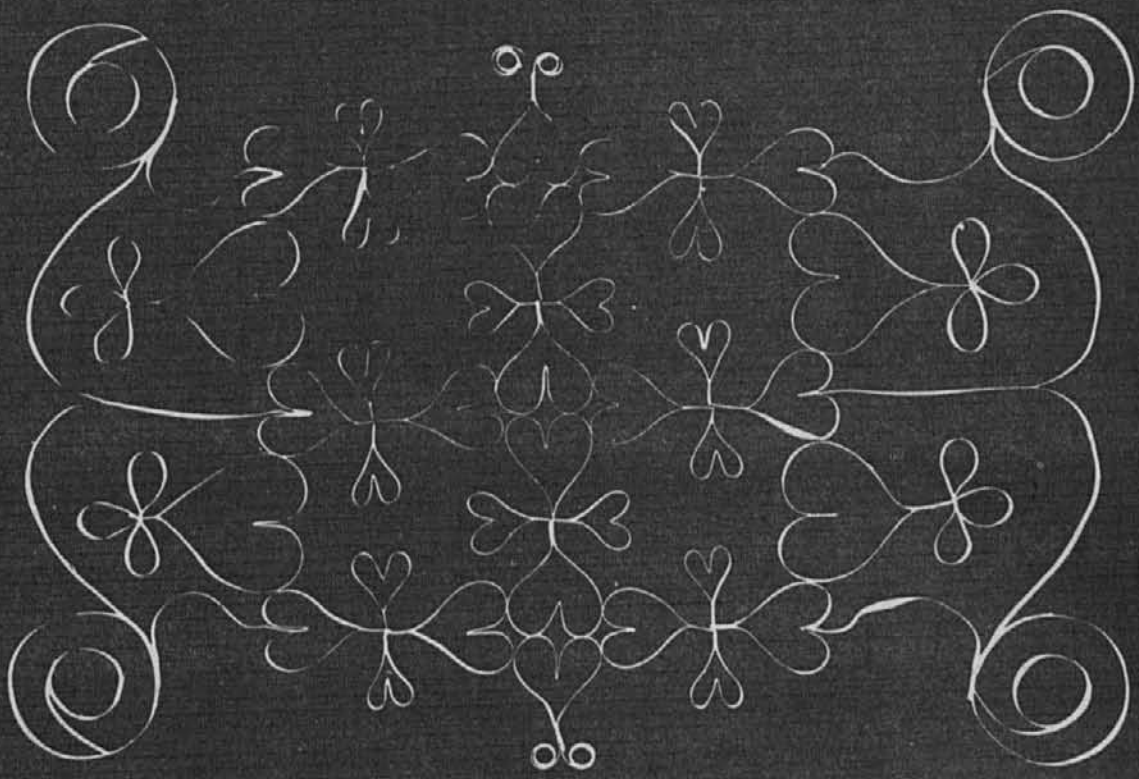
Zasliševanje vseh treh se je še zavleklo, a ni rodilo haska. Tedaj je oficir velel hišo zažgati...

»Očeta in mater so Nemci odgnali, mené pa oddali spodaj nekemu v vasi, kjer me je čez nekaj dni dobil partizan Medved. Bil je obvezan in opečen. Šele po vojni sem zvedel, da je imel pod našo hišo skrito luknjo, kjer je risal plakate, pisal poročila in razmnoževal časopise! Staršev pa nismo videli nikoli več!«

Zorka in Dušan sta se otožna vrnila pod češnjo in zdaj jima sveži sadež ni teknil

KAKO JE PETELIN UKANIL MEDVEDA

Živel je njega dni drvar, ki je imel sina, nebodigatreba. Le-ta nekega dne reče:

»Oče, poišči mi ženo! Če mi jo ne najdeš, bom peč zdrobil na drobne kose.«

»Sinko, kako naj ti poiščem ženo, ko pa nimam denarja.«

»Resda nimaš niti beliča, zato pa imaš vola. Prodaj ga mesarju, in imel boš denar.«

Ko je vol slušal te besede, je hitro zbežal v gozd.

Nebodigatreba sinko znova reče očetu:

»Oče, poišči mi ženo! Če mi jo ne najdeš, bom peč zdrobil na drobne kose.«

»Sinko, kako naj ti poiščem ženo, ko pa nimam denarja.«

»Resda nimaš denarja, imaš pa koštruna. Prodaj ga in imel boš denar.«

Ko je koštrun slišal te besede, je hitro zbežal v gozd.

Nebodigatreba sinko znova reče očetu:

»Oče, poišči mi ženo! Če mi jo ne najdeš, bom peč zdrobil na drobne kose.«

»Kako naj ti poiščem ženo, ko pa nimam denarja.«

»Resda nimaš beliča, imaš pa še petelina. Prodaj ga in imel boš denar.«

Ko je petelin slišal te besede, odfrli in se v gozdu sreča z volom in koštrunom. Vsi trije si z združenimi močmi zgradijo kočjo, kjer živijo v slogi in miru.

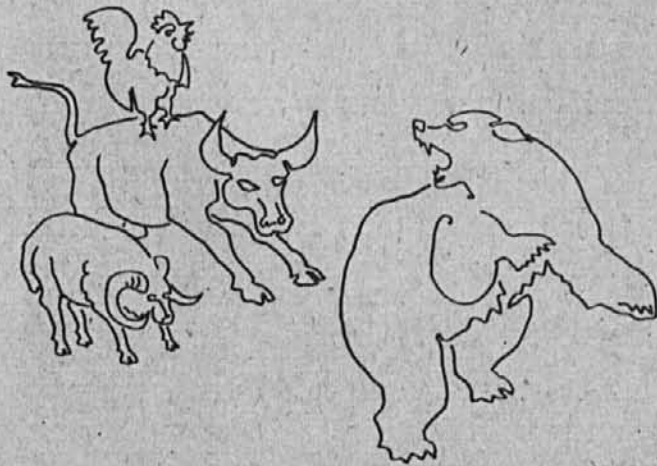
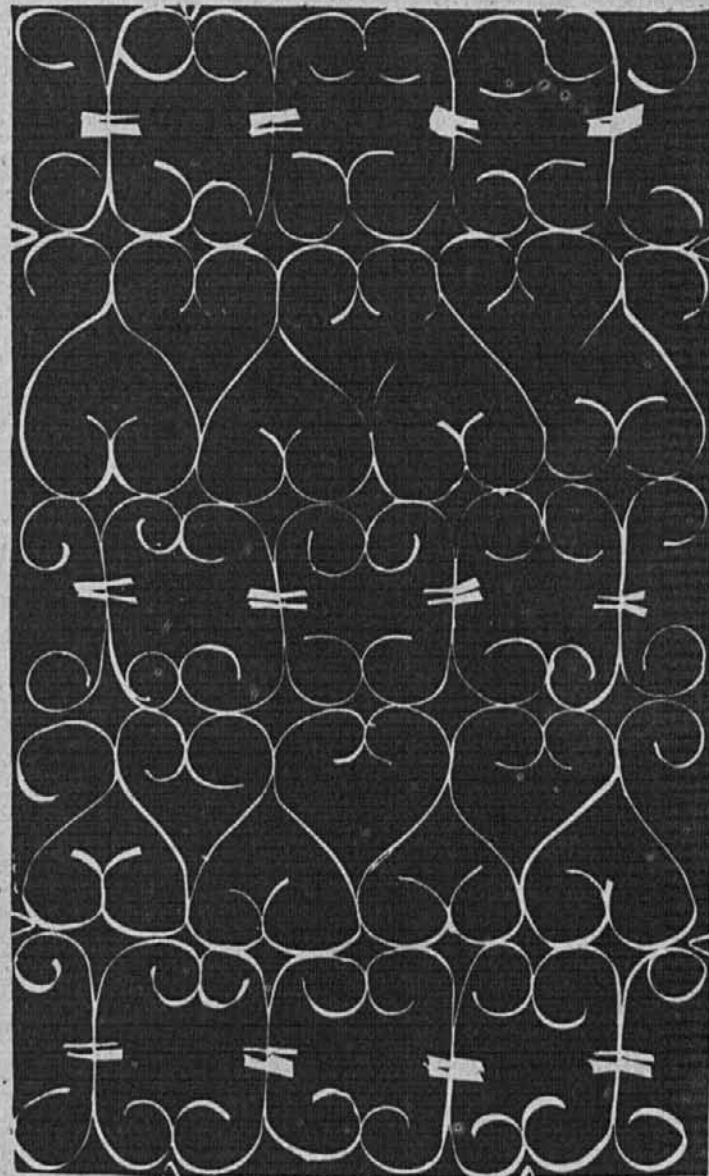
Nekega dne pa po gozdu prilomasti medved. Odloči se, da bo pojedel vse tri. Z grozečim brundanjem se približa koči in premišlja, kako naj bi vstopil. Toda petelin, ki je bil bistra glavica, zdajci zafrfota s perutmi in zapoje:

Kikiriki,
medved je tu:
s kremplji ga
razkrempljam,
na rog
ga nabodem,
s kostmi
ga požrem!

Medved se te pesmi na smrt prestraši in zbeži, da mu naposled zmanjka sape in se razpoči. Tam ga je našel nebodigatreba sinko, mu vzame kožuh, ga proda in dobi toliko denarja, da se oženi in priredi veselo svatbo.

Na svatbo domov so prišli tudi vol, koštrun in petelin, kjer so potem še dolgo v miru in blagostanju živeli.

Po ruski pravljici priredil
Črtomir Sinkovec

LEVOV DELEŽ

Lev, tiger, hijena, panter in šakal so se odpravili skupaj na lov. Po lovu – vlovili so gazelo, divjo svinjo in zajca – se zberejo in lev reče tigru:

»Tiger, razdelil boš plen na tri dele!«

Tiger pomisli, nato pa reče:

»Levu gazelo, hijeni divjo svinjo, šakal in panter pa naj si razdelita zajca.«

Ko je lev opazil, kako je tiger razdelil plen, ježno zarjenč in z udarcem polomi tigru šape:

»Tiger, sploh ne znaš deliti. Daj, razdeli ti, šakal!«

Šakal vzame gazelo, jo položi levu pred šape in reče:

»Mogočni lev, to je tvoje kosilo!«

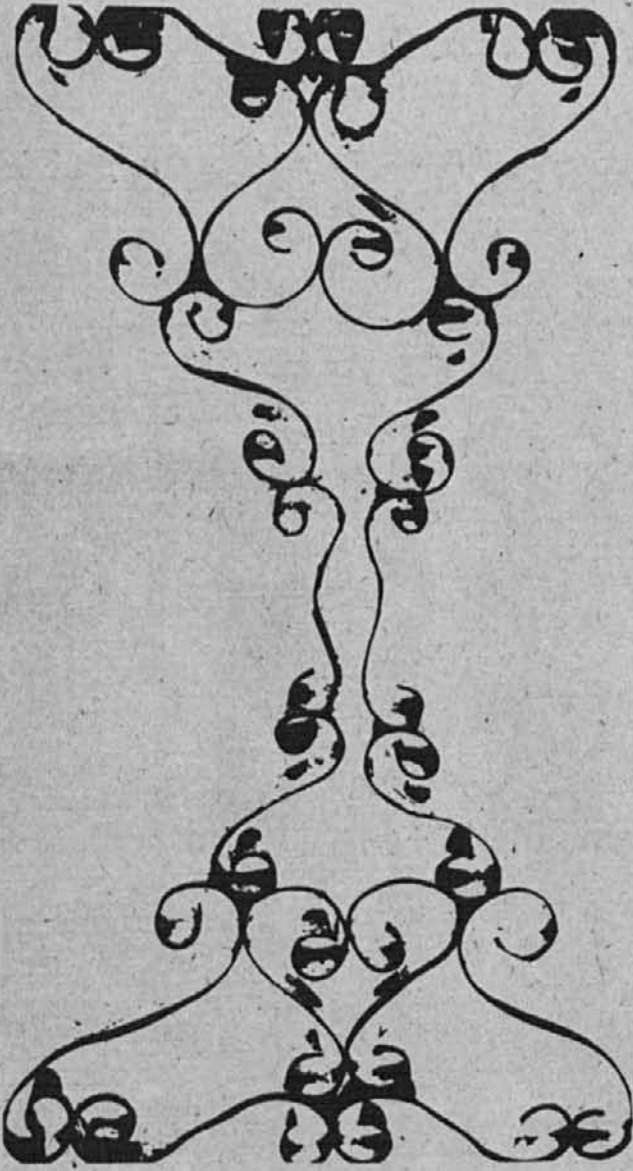
Nato vzame divjo svinjo in jo prav tako položi levu pred šape:

»Mogočni lev, to je tvoja večerja, mi štirje pa se bomo nasitili z zajcem.«

»Odlično!« zarjove lev, »to je pravi način deljenja. Kdo, šakal, te je naučil tako dobro deliti?«

»Mogočni lev,« je odgovoril šakal, »naučile so me tigrove zlomljene šape.«

Po arabski pravljici priredil
Črtomir Sinkovec

ZAJCI IN OVCE

Nekoč se vsi zajci tega sveta zberejo pod veliko pinijo, da se pogovorijo, na kakšen način bi izboljšali življenje svojega rodu.

»Ni prav, da se vseh živali bojimo, a nas se nobena ne boji,« je dejal prvi govornik, eden izmed največjih zajcev.

»Bežati moramo pred mačkami, psi in lisicami. Ne vemo, kam se zateči in si napraviti varen blog. Prav nobena zavetišča nimamo, da bi v miru živeli z ženami in otroki. Nikjer ni takega pašnika, kjer bi se lahko brez skrbi pasli. Ljudje nas vedno lovijo. Komaj nas ugledajo, že kričijo:

»Glej, zajca, daj, ujemi ga!«

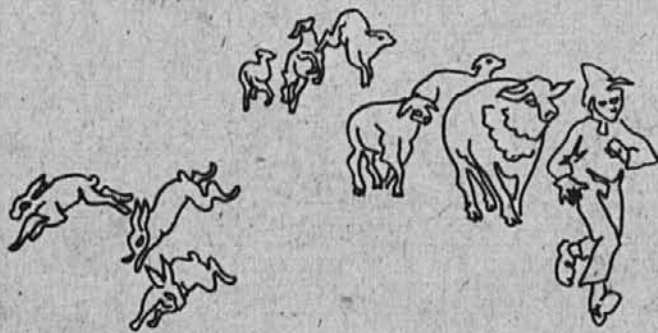
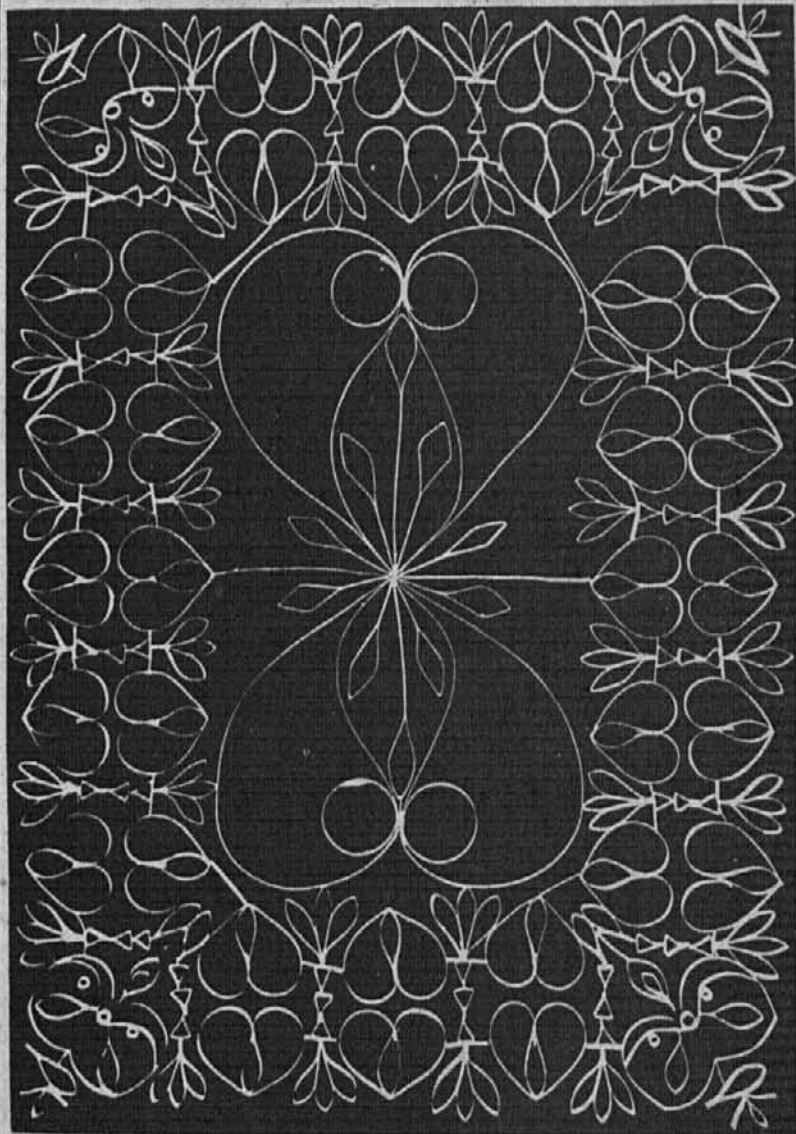
»Je mar to kakšno življenje,« povzame prvi govornik. »Bolje bo, da se vržemo v prepad, umreti bomo tako morali, danes ali jutri.«

Zajci se s tem predlogom strinjajo in jo uberejo proti breznu, da se uničijo. Toda na robu brezna se je tedaj pasla velika čreda ovac. Ko ovce opazijo prihajati toliko zajcev, se prestrašijo in spustijo v dir, le pastir in njegov pes sta jih mogla prehiteti.

Ko so zajci videli ta ovčji beg, se na ves glas zasmеjejo in sklenejo še dalje živeti, saj so naposled le naleteli na nekoga, ki se boji tudi zajcev.

Zajci se od sreče še nadalje smejejo, na koncu tega velikega smeha so si razklali ustnice, in take imajo še dandanes.

Po estonski pravljici priredil
Crtomir Sinkovec

PUŠČAVNIK IN OLJNICA

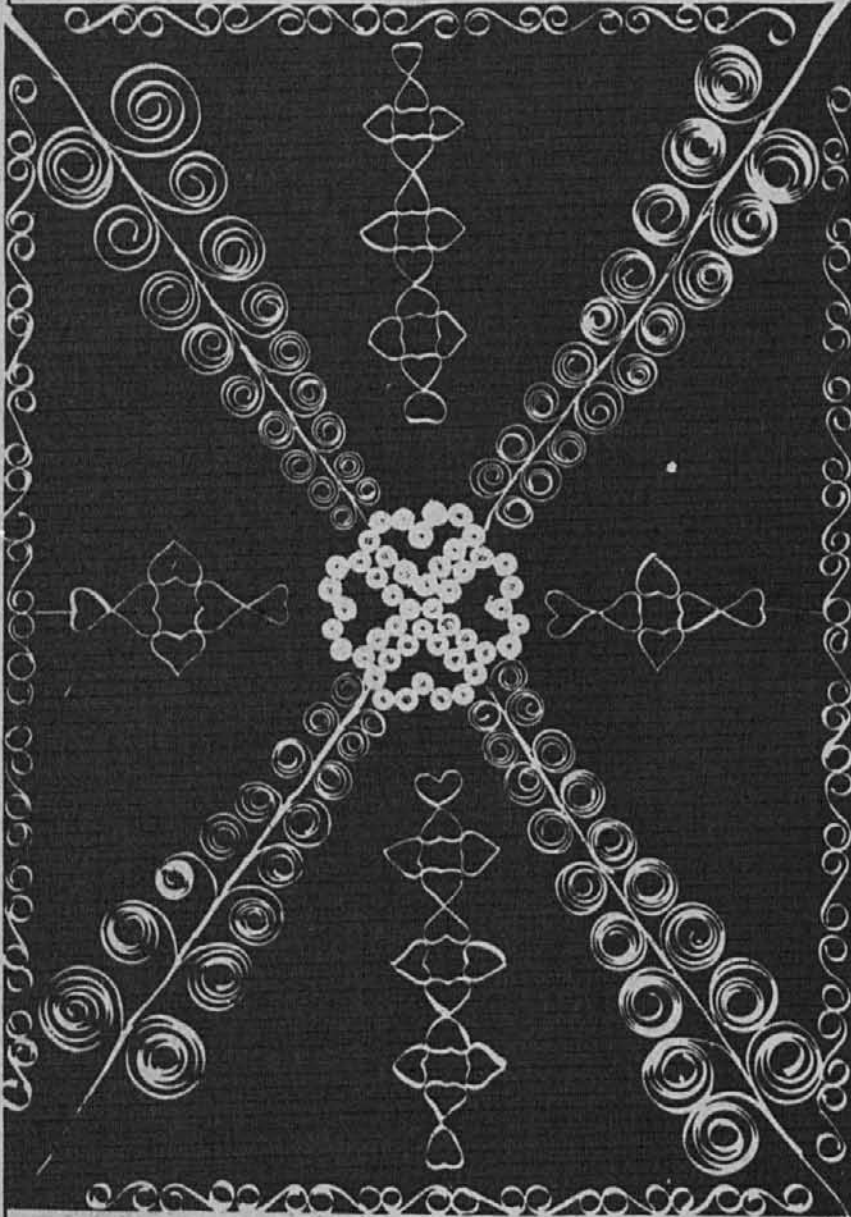
V neki vasi je nekoč živel puščavnik. Vsak dan so mu vaščani darovali tri hlebce kruha, kanček olja in nekaj žlic medu. S temi darovi je puščavnik nekako izhajal in se preživljal. Bil je celo tako skromen, da je vsak dan prihranil nekaj olja. Hranil ga je v oljnici, ki jo je imel na svoji slamnati postelji. In ko je bila oljnica polna, je puščavnik začel razmišljati, kaj naj bi storil.

»Prodal bom olje in si kupil ovco. Ovca bo imela janjčke, in ko bodo janjčki dorasli, bodo imeli mlade janjčke. Na ta način bom kmalu imel celo čredo. Tedaj si bom kupil hišo, si najel mnogo služabnikov ter se oženil s hčerko bogatega trgovca Abu Kirja. Priredil bom veliko svatovanje, kot ga najstarejši ljudje ne pomnijo, saj bo za celo goro pečenke iz volov, ovc, kokoši in piščancev. Manjkalo ne bo slaščic in vina. Poklical bom igralce, umetnike in godce. Povesod bo polno rož in dišav. Povabil bom bogate in revne, vladarje in podložnike, po svetu bom poslal glasnike, ki bodo naznanili:

»Karkoli kdo potrebuje, naj pride, dobil bo, kar si želi. In jaz bom nehal biti puščavnik. S časom mi bo dorastel sin, ki ga bom lepo vzgojil in izobrazil. Če bo priden, bo nagrajen, če bo poreden, bo pela palica...»

Tako je dejal puščavnik in zgrabil za palico in z njo švistnil po zraku, tedaj pa je trčil v oljnico z oljem, ki se je prevrnila in razbila, olje pa steklo v slamo puščavnikove postelje.

Po arabski pravljici priredil
Črtomir Šinkovec

ILUSTRACIJE — OKENSKE MREŽE
SO PRISPEVALI UČENCI OSNOVNE
ŠOLE PREŽIHOV VORANC JESENICE

